

2015. JAN. 7.

Egy magyar Rodin-tanítvány – Hindi Szabó Kata

Jelige: Alef

Tartalom

1. Bevezetés.....	2.
2. Hindi Szabó Kata élete.....	3.
2.1. A hiányos életmű problémája.....	10.
3. Párizsi évek.....	12.
3.1. Rodin mint tanár.....	13.
3.2. A „rajzoló Rodin”.....	16.
3.3. A vázlatkönyv és Rodin kézjegye.....	18.
3.4. A portrék szereplői, közös ismerősök.....	25.
4. Hindi Szabó Kata kiállításainak sajtóvisszhangja, a művész megítélése.....	27.
5. A kutatás jövője.....	30.
5.1. A Hindi Szabó-hagyaték felkutatása.....	31.
5.1.1. A Süveg utcai villa.....	31.
5.1.2. A Csépai család.....	31.
5.2. Külföldi kutatás.....	33.
6. Bibliográfia.....	34.
.	

1. Bevezetés

Kutatásom témája egy magyar festő, Hindi Szabó Kata¹ életműve, aki Auguste Rodin tanítványa volt.² A szakirodalom szinte egyáltalán nem foglalkozott még vele, nevére Rózsa Miklós 1914-es könyvében figyeltem fel, amelyben röviden megemlíti a művészt, a magyar grafika alakulásának kapcsán: „Hindi Szabó Kata, Rodin kiváló tehetségű magyar tanítványa freskószerűen díszítő vázlatai és tanulmányai a technikának az anyaghoz való szerencsés simulásával már előre sejtetik a majdani nagyvonalú falképfestőt”.³ Ez volt az a forrás, amely felkeltette az érdeklődésemet az alkotó iránt, főleg miután szembesültem vele, hogy műveinek nagy része lappang, vagy megsemmisült. Jelenleg mindössze három rajz és egy kétszáz oldalas vázlatkönyv áll rendelkezésünkre az életműből.⁴ Ezeket a Magyar Nemzeti Galéria Grafikai Osztálya őrzi. A művek mind az alkotó párizsi korszakában készültek, és gyönyörűen tükrözik Rodin rajzainak tanulságait.

Hindi Szabó Kata neve gyakran megjelenik a korabeli sajtóban, megítélése rendkívül pozitív; úgy tűnik, hogy közismert és nagy népszerűségnek örvendő művész volt. A halálhírét közlő cikkek többé-kevésbé összecsengően írják le az életét. Ezek mellett fontos forrásként szolgál egy német nyelvű tanulmány,⁵ amely a művész első férjének, Otto Carl Friedrich Lendeckének (1886–1918) az életpályáját írja le, méghozzá többek között magának Hindi Szabó Katának a közlései alapján.

¹A legtöbb forrásban ez a névváltozat szerepel, néhol így: *Hindy*, saját szignója alapján legtöbbször: *hindi Szabó Kata*, házasság után *Csepainé*, vagy *Csepayné*. Külön figyelmet érdemel az az aláírás, amely a vázlatkönyv belső borítóján található (4. kép). Itt ugyanis a „Szabó de hindi” előtt nem a „Kata” vagy „Katalin” név szerepel, hanem valami más. Nem lehet pontosan megállapítani, hogy mi, de ha esetleg becenév, vagy művésznév, akkor a megismerése fontos lehet a további kutatás szempontjából.

² A témával az alapszakos szakdolgozatom kapcsán kezdtem el foglalkozni, azóta azonban több új irányban haladt tovább a kutatás és számos új eredmény született.

³ Rózsa 1914, 240.

⁴ Emellett egy önarcképének és egy csendőrt ábrázoló festményének a reprodukciója (5. kép) Utóbbiról írja a *Csendőrségi lapok* 1929, 693: „A budapesti csendőr tiszti kaszinó elnöksége felkérte dr. Csepay Károlyné egyetemi magántanár nejét, hindi Szabó Katalin úrnőt, [...] a Párisból nemrég hazatért neves festőművésznőt, hogy az újonnan átalakított tiszti kaszinó számára egy csendőr-képet fessen. A művésznő, [...] készséggel tett eleget az elnökség kérésének s a kaszinó számára a mai számunkban bemutatott hatalmas, művészi festményt festette. A rendkívül értékes festményért a művésznő nem fogadott el tiszteletdíjat, hanem azt a kaszinónak ajándékozta.”

⁵ Ankwicz-Kleehoven 1928, 89–105.

Az, hogy Hindi Szabó Kata személye így eltűnt a köztudatból, talán korai halálával magyarázható. A kritika ígéretes alkotóként ítéli meg őt, már a korai munkáiból is nagy tehetséget jósolnak. Sajnos a kiteljesedés évei már nem jöttek el számára. Fennmaradt művei alapján azonban azt gondolom, hogy az életművét mindenképpen érdemes kutatni, feldolgozni.

Hindi Szabó Katát az is kiemeli a Rodin-tanítványok közül, hogy festő és grafikus lett, nem pedig szobrász. Ennek köszönhetően a kutatás ráirányítja a figyelmet Rodin rajzaira; a mestert nem csak mint szobrászt, de mint rajzolókat teszi a vizsgálódás tárgyává. A másik fontos kérdés, amelynek körüljárására lehetőséget ad ez a téma, hogy milyen tanár volt Rodin, milyen lehetett az oktatási módszere, az iskolájának rendszere, illetve a tanítványaival való kapcsolata. Választ keresve ezekre a kérdésekre, talán közelebb kerülhetünk magának a mesternek a megértéséhez, megismeréséhez is.

2. Hindi Szabó Kata élete

Mint említettem, a művész halálhírét közlő lapok nagy része többé-kevésbé részletesen leírja élettörténetét is. Lyka Károly egy megemlékezésben számol be Hindi Szabó Kata életéről, amelyet 1929-ben, halála után közöl.⁶ Ez a forrás adja a legrészletesebb életrajzot. Egy újonnan előkerült német nyelvű írás⁷ azonban részben ellentmond a magyar sajtóban megjelent összes életrajznak. Az Otto Lendecke életpályáját leíró forrás hitelességét igazolja, hogy még Hindi Szabó Kata életében, 1928-ban íródott, többek között magának a művésznek a közreműködésével.⁸ E forrás, illetve a magyar lapokban megjelent adatok alapján a következő életpálya rajzolódik ki.

Hindi Szabó Kata 1889-ben született Brassóban.⁹ Hindi Szabó József csendőrtábornok és Neumann Róza egyetlen gyermeke volt.¹⁰ Fiatalkorát valószínűleg Kassán töltötte,

⁶ Lyka 1929, 634. Ugyanezeket az adatokat közli egy kézírásos, jelzet nélküli forrás a MTA BTK MTI Lexikontárában, *Csépai* név alatt, illetve Lyka Károly kézírata a MTA BTK MTI Adattárában MDK-C-I-17.

⁷ Ankwicz-Kleehoven, 1928, 89–105.

⁸ „Besonders wertvolle Mitteilungen über Lendecke verdanke ich der Witwe des Künstlers Frau Dr. Katharina Csépai ...” Ankwicz-Kleehoven 1928, 89.

⁹ Lyka 1929, 634.

¹⁰ Preszly 1926, 137.

ahol apja állomásozott.¹¹ 1904 és 1906 között Bécsben végezte tanulmányait Christian Griepenkerlnél.¹² A magyar források szerint 1907-ben ment ki Párizsba, ahol először Rupert Bunny tanítványa lett, majd 1909–1913-ig Auguste Rodinnél tanult.¹³ Lendেকে német nyelvű életrajza szerint azonban, amikor 1907-ben megismerte Hindi Szabó Katát Kassán, akkor a lány, „bár alig volt még tizennyolc éves, addigra már sikerült bejutnia Rodinhez Párizsban ...”.¹⁴ Bár Lendেকে három évvel idősebb volt, mégis úgy tűnik, hogy inkább Hindi Szabó Kata volt hatással őrá, nem pedig fordítva. A magyar sajtóban egyetlen olyan cikket találtam, amely kiemeli ezt a tényt, és egybecseng a német nyelvű forrással: a „tizennyolc éves Hindi Szabó Katalin akkor már megjárta Párist, ahol Rodin tanítványa volt, mellette ő maga is mintázott és rajzolt. Az ő hatása alatt határozta el Otto Lendেকে, aki mint hivatásos katona tanulás nélkül és tehetségesen rajzolgatott, hogy szakít a katonai hivatással és művész lesz.”¹⁵ Miután Lendেকে megismerte Kassán Hindi Szabó Katát, az ő műhelyében kezdett el festeni.¹⁶ A művész lelkesen mesélt Lendেকে Rodinről, ennek hatására kezdett el a katona szobrászattal foglalkozni. Rodin azonban ekkoriban állítólag nem fogadott külföldi tanulókat a műhelyében, így Lendেকে Brüsszelben akart tanulni Rodin egyik tanítványánál, Hindi Szabó Kata javaslatára. Ezt a tervet Lendেকে apja elutasította. Eközben Hindi Szabó Kata az édesanyjával Párizsba utazott Rodinhez.¹⁷ Lendেকে 1909-ben Münchenbe utazott, és felkereste Adolf von Hildebrandot, hogy megmutassa neki munkáit. Hindi Szabó Kata mentorálásával a katona végül kijutott Párizsba, és bekerült Rodin műhelyébe. Rodin tehetséges szobrásznak tartotta Lendেকে egyes

¹¹ Kivágott újságcikk: *Magyarország*, 1926. dec. 7. Forrás: MTA BTK MTI Adattár, Lyka Károly hagyatéka: MDK-C-I-17

¹² Lyka 1929, 634.

¹³ uo.

¹⁴ Ankicz-Kleehoven 1928, 93. Azt sajnos nem részletezi a tanulmány, hogy hogyan jutott be Rodinhez ilyen fiatalon, és ilyen kevés előképzettséggel a művész.

¹⁵ A MTA BTK MTI Adattárában, Lyka Károly hagyatékában: MDK-C-I-17 egy jelzet nélküli, kivágott újságcikk. Az *Est* 1929 október 27-i számában megjelent cikk („Dr Csépay Károlyné tragikus halálának titka”); Forrás: MTA BTK MTI Lexikontár) szerint a festőnő apja már 14 éves korában (azaz 1903-ban) kiküldte Rodinhez tanulni. Ez az egyetlen forrás, amely ezt az adatot közli, ráadásul több szempontból is valószínűtlen ez a változat.

¹⁶ Ankicz-Kleehoven 1928, 93.

¹⁷ Az, hogy a mester ebben az időben fogadta őket – bár állítólag nem vett fel új külföldi tanítványokat – megerősíti, hogy Hindi Szabó Kata korábban már járt nála, ismerte őt.

művei alapján, de összességében nem lelkesedett annyira érte, mint Hindi Szabó Kataért, akinek még azt is megengedte, hogy villájában dolgozzon egy freskó-megbízáson.¹⁸ A forrás által említett villa nagy valószínűséggel a meudoni Villa des Brillants, ma a Musée Rodin egyik része. A freskó tervek azonban nem oda készültek. Valószínűleg arról a megbízásról van szó, amelynek ötlete 1907-ben merült fel, amikor Rodin kiállította rajzait Bernheim-Jeune galériában.¹⁹ Ekkor megbízták, hogy készítsen freskókat az új Luxembourg Múzeum szoborgyűjteményének termeibe, illetve felkérték, hogy a Saint-Sulpice templomnak a múzeum által használt kápolnájába állítsa fel a *Pokol kapuja* szobrát és készítsen köré falképeket paradicsomi tájjal. Rodin nagy kihívásnak érezte a megbízást, 1911-ben lelkesen dolgozott rajta, bár ebben a technikában nem volt gyakorlata, és idős kora is akadályozta, így olyan festők segítségére támaszkodott, mint Jeanne Bardey és talán Hindi Szabó Kata. A falképek végül nem kerültek kivitelezésre. A téma még további kutatást igényel, de elképzelhető, hogy a vázlatkönyvben szereplő, bibliai alakokhoz készült tanulmányok is egy freskóhoz készültek.²⁰

A magyar források szerint Hindi Szabó Kata 1909–1913-ig volt Rodin tanítványa.²¹ Ez idő alatt anyjával Párizsban élt a rue Cassette 10. számú házban.²² 1910-ben mutatkozott be először kiállításon,²³ a Művészház első zsűrimentes tárlatán. Otto Lendেকে ugyanebben az évben debütált a Salon des Artistes Français-on egy mellszoborral, amelyet Hindi Szabó Katáról készített.²⁴ Lendেকে későbbi műveinek is gyakran felesége²⁵ volt a modellje, talán ezzel magyarázhatók nőalakjainak hasonló

¹⁸ Az előző hivatkozástól idáig minden: Ankwicz-Kleehoven 1928, 94.

¹⁹ Buley-Urbe 2013, 67-68. (ld. még: <http://www.histoire-genealogie.com/spip.php?article2212&lang=fr>)

²⁰ v.ö. 26. old.

²¹ Lyka 1929, 634.

²² A vázlatkönyvének belső borítóján feltüntetett cím szerint (4. kép). Érdekes, hogy a cím elején is, és az utcanév után is szerepel egy 10-esnek tűnő szám. Az utcanév utáni a házzámot jelöli, az első 10-esnek pedig a francia írásmód szerint a kerületet kéne jelölnie, Párizsban azonban a rue Cassette nem a 10., hanem a 6. kerületben van. Mindazonáltal valószínű, hogy ez lehetett a cím, mivel Párizsban ez az egyetlen ilyen nevű utca.

²³ Lyka 1929, 634. A MTA BTK MTI Lexikontárában, *Csépainé* név alatt, egy „K. G. I. 217 l.” jelzetű, kéziratos papír szerint is „1910 óta szerepelt tárlatokon.” A kiállítás katalógusának vonatkozó oldalait ld. szöveges melléklet 2.

²⁴ Ankwicz-Kleehoven 1928, 94.

²⁵ 1911-ben házasodtak össze Párizsban. Lyka 1929, 634.

vonásai.²⁶ 1911-ben részt vett a Művészház zsűrimentes tárlatán és a Műcsarnok jubiláris kiállításán.²⁷ Ez év december 21-én székesfehérvárott tartózkodott egy levél szerint.²⁸ 1911-12 telén a fiatal házaspár meglátogatta Lendecke rokonait Bécsben. Ekkoriban került kapcsolatba Lendecke Josef Hoffmannal és a Wiener Werstatt-tal.²⁹ Visszatérve Párizsba, a divattervezésnek szentelte idejét.³⁰ Egy 1912 április 19-én kelt levél szerint, amelyet Lendecke egy gráci rokonának, Ella néniének írt, ekkoriban saját műterme volt a rue Vaugirard 103-as szám alatt.³¹ Hindi Szabó Kata 1912-ben három rajzzal szerepelt a Salon d'Automne-on,³² majd ez év nyarán Karlsbadba utazott gyógykezelésre.³³

1913-ban Lendecke kapcsolatba került a *Simplizissimus* folyóirattal, amelynek hatvannyolc akvarellt és rajzot készített 1918-ban bekövetkezett haláláig.³⁴ Ugyanebben az évben feleségével Londonba látogattak, ahol Lendecke figurális falképeket készített Helene Rubinstein szépségszalonjába.³⁵ 1913 őszén még egy északi kirándulást is tettek a belgiumi Knokke városába,³⁶ itt készülhetett Hindi Szabó Katának több képe is, amelyeknek csak a címét ismerjük a katalógusok alapján (pl: Knocke, High Sea, Napnyugta a tengeren, stb.).³⁷ 1914-ben a házaspár Budapestre költözött, és a betegeskedő Hindi Szabó Kata szüleinél laktak, a Szent János tér 1/a-ban.³⁸ Lendecke

²⁶ Ankwiczy-Kleehoven 1928, 105.

²⁷ A Műcsarnok 1911/12-es jubiláris kiállításán szerepelt négy különböző, jelzet nélküli forrás szerint, a MTA BTK MTI Lexikontárában, *Hindi* név alatt. Az egyik forrás továbbá említi a kiállított műveket: *Portrait* (színes rajz, magántulajdon), *Anyám* (olajfestmény, viasszal kevert színek, magántulajdon), *Magyar asszony gyermekével* (olaj freskóvázlat, eladó), *Egy fej* (vízfesték, eladó).

²⁸ Kézirat ld. 1. kép, begépelve ld. szöveges melléklet 1. A levél szerint ekkorra már a Műcsarnokban is kiállították a műveit.

²⁹ Ankwiczy-Kleehoven 1928, 95.

³⁰ uo.

³¹ Ankwiczy-Kleehoven 1928, 96.

³² Hein 1912, 450.

³³ Ankwiczy-Kleehoven 1928, 96. A forrás nem említi, hogy miért volt szüksége gyógykezelésre a művésznek.

³⁴ Ankwiczy-Kleehoven 1928, 97.

³⁵ Ankwiczy-Kleehoven 1928, 98. Valószínűleg az itteni falképekhez készült az a terv, amelyet a bécsi MAK gyűjteményében őriznek (6. kép)

³⁶ Ankwiczy-Kleehoven 1928, 98.

³⁷ Nemzeti Szalon katalógusai XXI. A katalógus vonatkozó részét begépelve ld. szöveges melléklet 5.

³⁸ Ankwiczy-Kleehoven 1928, 100.

később egy külön műtermet is bérelt magának, hogy nyugodtan dolgozhasson. A háború nem volt látható hatással a művészetére.³⁹ 1915 júliusáig maradtak Budapesten majd a következő évben Bécsben telepedtek le.⁴⁰ Ekkor, 1915-ben Hindi Szabó Kata részt vett a trencsényi „Bevonult művészek kiállításán”,⁴¹ talán édesapja révén, mivel Lendecke nem vonult be a háborúba. 1918 májusáig – bár több utazást is tettek – lényegében Bécsben éltek, ekkor azonban elváltak útjaik: Hindi Szabó Kata hazaköltözött a szüleihez Budapestre, hogy teljesen átadhassa magát a művészetének.⁴² Augusztusban Lendecke is elhagyta Bécs városát, mert egy megbízást kapott Badljevinában, Horvátországban. Ott influenzás lett és 1918 október 17-én elhunyt.⁴³ Ezután Hindi Szabó Kata, – aki ekkor szintén influenzás volt – Magyarországon alkotott, majd két évvel később, amikor édesapja is meghalt, újraraházasodott, hozzáment Dr. Csépai Károly belgyógyászhoz.⁴⁴ Egy forrás említi a „Ludovicem u. 2/b” címet Hindi Szabó Kata nevével kapcsolatban.⁴⁵ Ezt az utcát ma már Korányi Sándor utcának hívják, és a 2/a. szám alatt a Semmelweis Egyetem I. sz. Belgyógyászati Klinikája van (1909 óta). Nem lehet tudni, hogy pontosan mikor lakhatott ezen a címen, vagy, hogy egyáltalán lakott-e

³⁹ Ankwiczy-Kleehoven 1928, 100.

⁴⁰ Ankwiczy-Kleehoven 1928, 101.

⁴¹ Kézírásos, jelzet nélküli papír. Forrás: MTA BTK MTI Lexikontár, *Hindi* név alatt. A papír felsorol 19 művet, amellyel Hindi Szabó Kata szerepelt a kiállításon, ezeket lentebb részletesebben tárgyalom, illetve a 4. szöveges mellékletben szó szerint is közlöm.

⁴² Ankwiczy-Kleehoven 1928, 104.

⁴³ uo.

⁴⁴ „Csépai Károly (Szolnok, 1888. febr. 7. – Bp., 1972. nov. 29.) orvos, belgyógyász, az orvostud. kandidátusa (1952). 1911-ben szerezte meg orvosi oklevelét a bp.-i orvosi karon. 1911–1930-ban a bp.-i I. sz. belklinikán gyakornok, tanársegéd, majd adjunktus. 1930-ban magántanár. 1930–1946-ban az OTI orvos-igazgatója, 1934-ben Ólomvizsgáló Állomást hozott létre, amit 1940-ben foglalkozási betegségek kutatóhelyévé fejlesztett. 1940-ben létrehozta a Magdolna Kórházban az ipari betegek osztályát. 1946-ban c. rk. tanár. 1945–1948-ban az OTI főigazgatója, 1948–1962-ben az Uzsoki u.-i Kórház munkaalkalmasságot vizsgáló főorvosa. Ipari megbetegedésekkel foglalkozott.” Kapronczay, 2004 a „Csépai” szócikknél hivatkozik: „Bugyi B.: A munkaegészségügy kezdete és fejlődése hazánkban (Felsőokt. és Munkavéd. Közlem., 1973, 4. sz.).” A *Magyarország* 1926. dec. 7-i száma szerint már 1914-ben férjhez ment Csépai Károlyhoz. (Forrás: jelzet nélküli, kivágott újságcikk a MTA BTK MTI Adattárában, Lyka Károly hagyatékában: MDK-C-I-17).

⁴⁵ Kézírásos, jelzet nélküli papír. Forrás: MTA BTK MTI Lexikontár, *Csépai* név alatt.

itt, de ha igen, akkor valószínű, hogy Csépai Károllyal való megházasodása után, hiszen a doktor 1911–1930 között itt dolgozott,⁴⁶ és esetleg a kórház melletti telken lakhatott.

Több korabeli forrás is állítja, hogy Hindi Szabó Kata jómódban élve nem állított ki gyakran, mivel nem akarta elvenni a lehetőséget a szegényebb, fiatal művészek elől, akik ezzel keresték a kenyerüket.⁴⁷ „Többször hangoztatta ezt a meggyőződését, hogy a mai időkben jobbmodu nem csinálhat konkurenciát művészetükből élő festőknek.”⁴⁸ Egyetlen gyűjteményes kiállítása 1924-ben volt, a Nemzeti Szalonban.⁴⁹ Ugyanebben az évben a Műcsarnok tavaszi és őszi kiállításán is szerepelt.⁵⁰ 1925-ben kiállítást rendezett Otto Lendেকে hagyatékából,⁵¹ és részt vett a Műcsarnok tavaszi kiállításán.⁵² 1925-ben építtették fel Csépai Károllyal – állítólag saját tervezésű⁵³ – villájukat a Sashegyen lévő Süveg utca 10. szám alatti egy holdas telken.⁵⁴ A villát és a telket később végrendeletében a Képzőművészeti Főiskolára hagyta, és úgy rendelkezett, hogy a házban műhelyet rendezzenek be, az ott tanulás jogát pedig a főiskola öt tanára ítélje oda.⁵⁵ Emellett meghagyta, hogy a villában található festményeit eredeti helyükön kiállítva őrizték meg. 1926-ban leesett a villa tetejéről. Miközben a nyitott tetőteraszról egy kis gereblyét akart behozni, megbotlott a villámhárító drótjában. A nyolc méteres zuhanás komoly sérüléseket okozott: súlyos comb- és koponyaalapi töréssel szállították be a Verebély-klinikára, ahol maga Verebély Tibor doktor műtötte meg, és pár hét múlva felépült.⁵⁶ „A művésznő szerencsétlensége a művész és orvostársadalomban

⁴⁶ Id. 43. lábjegyzet

⁴⁷ Lyka 1929, 634.

⁴⁸ Jelzet nélküli, kivágott újságcikk. Forrás: MTA BTK MTI Adattár, Lyka Károly hagyatéka: MDK-C-I-17

⁴⁹ Lyka 1929, 634. Katalógus ld. szöveges melléklet 5. A katalógus szerint ekkor a Benczur Társaság tagjaként állított ki, ám ez egyszeri esetnek tűnik.

⁵⁰ Két kéziratos, jelzet nélküli papír. Forrás: MTA BTK MTI Lexikontár, Csépayné/Csépainé név alatt

⁵¹ *Színházi élet*, 1925. 15. szám. 96. Forrás: <http://goo.gl/3OUEtS> Legutóbbi elérés: 2015. jan. 5.

⁵² Jelzet nélküli, kéziratos papír. Forrás: MTA BTK MTI Lexikontár, Hindi név alatt

⁵³ Kivágott újságcikk: *Az Est*, 1929. október 27. („Dr. Csépay Károlyné tragikus halálának titka”) Forrás: MTA BTK MTI Lexikontár, Hindi név alatt

⁵⁴ A villával lentebb részletesebben foglalkozom, ld. 5.1.1.

⁵⁵ Az Országos Magyar Királyi Képzőművészeti Főiskola rektori tanácsuléseinek jegyzőkönyvei 1925 évi április hó 29-étől 1929 okt 25-ig. Forrás: MTA BTK MTI Adattár MDK-C-I-1/3 /282/

⁵⁶ A történetet a *Magyarország*, 1929. dec. 7-i száma írja le. Forrás: MTA BTK MTI Adattár.

általános részvétet keltett.” – írja a *Magyarország*.⁵⁷ Egy forrás szerint 1929 februárjában még szerepelt a Nemzeti Szalon 400. jubiláris kiállításán, illetve a KÉVE XX. kiállításán.⁵⁸ Ezen kiállítások katalógusaiban⁵⁹ azonban nincs megemlítve.

Hindi Szabó Kata 1929. október 25-én hunyt el. Halálának hírével – mint említettem – több újságcikk is foglalkozott. Ezekből kiderül, hogy a rendőri határozat szerint pénteken délután, a Sűveg utcai villa konyhájában, egy csipkeruha vasalása közben gázmérgezést kapott, mivel „a gázvasaló gumicsöve levált a rezsóról, a gáz kiömlött.”⁶⁰ Férje talált rá holttestére, majd a rendőri vizsgálat megerősítette, hogy véletlen baleset történt. Annak fényében, hogy már a villa tetejéről való leesés is gyanúnak tűnik, könnyen megérthetjük, hogy miért terjedt el hamar az a gondolat, hogy Hindi Szabó Kata öngyilkos lett. A cikkek mindegyike kiemeli, hogy a híresztelésekkel szemben nem ölte meg magát: „A rendőri vizsgálat során teljesen megdőlt az a feltevés, hogy öngyilkosság történt. A rendőrség szombaton délelőtt lezárta a nyomozás aktáit és megadta a hozzájárulást, hogy Csépayné a boncolás mellőzésével eltemessék.”⁶¹ Ugyanakkor az összes cikk írója – véleményem szerint tudatosan – úgy fogalmaz, illetve olyan adalékokat közöl, amelyek inkább megerősítik az olvasókban az öngyilkosság gyanúját. Például a *Magyarság* szombati száma így fejezi be a cikket: „A festőnő ezelőtt három nappal végrendeletet készített, amelyben villáját és birtokát nyomorgó fiatal festőművészekre hagyományozta.”⁶² Az *Est* ugyanazon a napon megjelent száma is a „halála előtt három nappal” készült végrendeletet emlegeti. Mindkét információ helytelen, hiszen Csók István már 1928. május 25-én bejelentette az adományt a főiskola rektori gyűlésén.⁶³ Elképzelhető, hogy az újságírók valóban nem tudták a végrendelet keletkezésének idejét, ám az is lehet, hogy ezzel az adattal is erősíteni akarták az öngyilkosság látszatát, hiszen nem gyakori, hogy valaki negyven éves korában végrendeletet ír, majd három nap múlva meghal. Egy másik 1929-es

⁵⁷ *Magyarország*, 1929. dec. 7. Forrás: MTA BTK MTI Adattár.

⁵⁸ Kézírásos, jelzet nélküli papír. Forrás: MTA BTK MTI Lexikontár, *Hindi* név alatt.. A forrás továbbá a következőket írja: „A N. Sz. által rendezett 63 csop. kiáll. egyik-másikán szerepelt. 1924.”

⁵⁹ Kéve 1929

⁶⁰ *Magyarság*. 1929. okt. 26. Forrás: A MTA BTK MTI Adattár, Lyka Károly hagyatéka: MDK-C-I-17

⁶¹ *Magyarság*. 1929. okt. 27. Forrás: A MTA BTK MTI Adattár, Lyka Károly hagyatéka: MDK-C-I-17

⁶² u.o.

⁶³ Az Országos Magyar Királyi Képzőművészeti Főiskola rektori tanácsuléseinek jegyzőkönyvei 1925. évi április hó 29-étől 1929. okt 25-ig. Forrás: MTA BTK MTI Adattár MDK-C-I-1/3 /282/

újságcikk „egy évvel ezelőtt”-re datálja az adományt, ami körülbelül megfelel a valóságnak, ugyanakkor közvetlenül az öngyilkosság hírének cáfolata előtt közli a következő mondatokat: „Pedig nagyon szép képeket festett Csépay Károlyné, rendszerint sötét tónusu és egyre komorabbá váló képeket. A süvegutcai villa dolgozószobájában függ egy képe, melyen sötét hullámok közül a halál sárga képe tűnik elő.” Ugyancsak ez a cikk közli, hogy Hindi Szabó Kata, halála előtt pár nappal „több ismert íróhoz és művészhez személyesen vitte el, első férjének, Ottó Lendeckének, aki hosszú ideig a müncheni Simplicissimus rajzolója volt, »An die Schönheit« című albumát”.⁶⁴ Ennyi év távlatából már nem lehet eldönteni, hogy a híreszteléseknek volt-e alapjuk, vagy éppen az ilyen cikkek ébresztették fel őket. Mindenesetre annyiban biztosan lehetünk, hogy a közkedvelt művész halálhíre megrendítette az olvasókat: „Nem csak a művésztársadalomban, de a nagyközönség köreiben is rendkívüli részvételt fogadták Csépay Károlyné dr.-né tragikus halálának hírére. Egy nemesen érző, szociális gondolkozású művészasszony hunyt el a tragikus véletlen következtében.”⁶⁵

Hindi Szabó Kata egykor a Farkasréti temetőben nyugodott, de a sírját már felszámolták.⁶⁶ Lyka Károly írja, hogy bár zuhogott az eső aznap, amikor temették, „mégis több százan kísérték utolsó útjára”.⁶⁷

2.1. A hiányos életmű problémája

Hindi Szabó Kata művészi fejlődéséről nehezen alkothatunk képet, hiszen életművének igen csekély része áll rendelkezésünkre. A Magyar Nemzeti Galéria Grafikai Osztálya őriz három önálló rajzot és egy kétszáz oldalas vázlatkönyvet, amelyek mind a párizsi korszakából maradtak fenn. Ezekkel az alkotásokkal később részletesen foglalkozom (3.3.). Életművének többi részét csupán a kiállítási katalógusokban szereplő műalkotás címek világítják meg valamelyest számunkra, ezekből azonban csak a művek témájára, mennyiségére és a választott műfajok, illetve technikák arányára tudunk következtetni.

Mivel Rodin műhelyében rengeteg akt modell állt rendelkezésére, így Párizsban készült rajzainak nagy része akt, illetve kéz- és fejtanulmány. Ezzel szemben, a katalógusok

⁶⁴ Jelzet nélküli, kivágott újságcikk. Forrás: A MTA BTK MTI Adattár, Lyka Károly hagyatéka: MDK-C-I-17; Az albumot ld. 2. kép.

⁶⁵ uo.

⁶⁶ Forrás: <http://goo.gl/iSXwbH>. Legutóbbi elérés: 2015. jan. 5.

⁶⁷ Lyka 1929, 634.

alapján Magyarországon inkább a tájképfestészet felé fordult. Mintegy ötvenkettő tájkép címe maradt fenn, ezek közül tizennyolcra állapítható meg egyértelműen, hogy az egykori Magyarország egyik táját ábrázolja. Ebben a korszakban gyakori témája a vízpart, a tenger, az időjárás és a napszakok. Tájképeinek nagyrésze olajfestmény, a többi grafika.

Hindi Szabó Katát a francia vidéki táj is megihlette (*Provancei emlék, Bretagnei pásztorlány*), illetve a zsánerkép (*Magyar asszony gyermekével, Aratók*) és a korban divatos téma, a cirkuszi világ ábrázolásába is „belekóstolt” (*Kötéltáncos, Tornász*). Néhány cím arra enged következtetni, hogy olaszországi utat is tett (*Róma, Janiculus, A tenger Triestnél*). Mitológiai témájú képről csupán egy cím tanúskodik (*Philémon és Baukis*), antik témát idézhet azonban még két rajza (*Görög fej, Amphora*). Néhány mű címe egzotikus témát sejtet (*Japán, Egyiptomi nő, Keleti típus, Egyiptomi hangulat*), amelyet talán Rodin hatására választott a művész, hiszen a mester rajongott az orientális témákért és az ázsiai modellekért. A csendéleteket hat-hét cím képviseli, aktok közül pedig mintegy huszonnégy darab volt kiállítva Magyarországon, ám valószínű, hogy ezeknek legalább egy része Párizsban készült.

Körülbelül huszonhét portré és huszonegy fejtanulmány szerepel a címek között. Ezek közül tizennyolc mű esetében van lehetőség az ábrázolt személy beazonosítására. A párizsi vázlatkönyvben található portrék közül további hét művet kísérelhetünk meg azonosítani. Ez azért lehet fontos, mert egyrészt segíthet a hagyaték felkutatásában, másrészt elárulhat valamit arról, hogy milyen párizsi körökben mozgott Hindi Szabó Kata, milyen közös ismerősei lehettek Rodinnel. Ezt a témát később mélyrehatóbban vizsgálom (3.4.).

Összesítve a rendelkezésünkre álló adatokat, nagy vonalakban a következő művészi, illetve „lélektani” fejlődést tudnám fölvázolni. Fiatal éveiben Hindi Szabó Kata művészetére első mesterei lehettek hatással, illetve – bár ő volt az, aki mentorálta a fiatal katonát – Otto Lendেকে stílusa is befolyásolhatta, bár Lyka szerint „igazi hatással csak Rodin volt reá”.⁶⁸ Rodin tanítványaként a hirtelen elkapott mozdulatok és a finom, légies megfogalmazás jellemző rá, a mester hatása az emberi test részeinek elmélyült tanulmányozásában, és a kivitelezés technikájában érhető nyomon leginkább. Mivel a Művészház zsűrimentes kiállításain ezekben az években szerepelt, valószínűleg a Párizsban készült műveket küldte haza. Ezeket az alkotásokat később is kiállította.

⁶⁸ Lyka 1929, 634.

Hazatérése után a magyar táj ábrázolása kötötte le, ám első férjének halála után hat évig nem szerepelt kiállításon, azután pedig – ha hihetünk a már fentebb említett forrásnak – művészete egyre komorabbá, színvilága egyre sötétebbé vált. Számomra úgy tűnik, kapcsolata Otto Lendecével valódi érzelmeken alapult, illetve a közös művészi vénán és a kölcsönös tiszteleten, elismerésen. Hindi Szabó Kata saját elmondása szerint kezdetben úgy tekintett Lendecke művészetére, mint „lopásra”, üresnek és haszonelvűnek érezte, és helytelenítette, hogy erejét ilyen „játékos” munkákra pazarolja, hogy több pénzt keressen, ahelyett, hogy a „szent nagy művészetre” fordítaná. 1913-ban azonban Lendecke kompozíciói elkezdtek sokkal mélyebbnek és művészebbnek tűnni felesége számára, aki akkor értette meg, hogy a művészetnek ezen műfaja (divat) az, amely igazán illik Lendecke személyiségéhez, ebben tudja kiteljesíteni tehetségét. Így ettől kezdve bátorította férjét, hogy ezt a műfajt folytassa.⁶⁹ Hindi Szabó Kata párizsi vázlatkönyvében gyakran találkozunk Lendecke megjegyzéseivel, a lapok szélére írt gondolataival, ebből feltételezhető, hogy a művész kikérte férje véleményét a rajzairól, vagyis művészileg felnézett rá. Erre utal az is, hogy kiállítást rendezett Lendecke műveiből, illetve, hogy halála előtt az ő albumával látogatott el ismerőseihez. Ezzel ellentétben, második házassága abban az évben kötött, amelyben édesapja is elhunyt, anyjával már mindketten özvegyek voltak, így szinte szükségszerű volt újból férjhez mennie. Nem tudhatjuk, mennyire volt boldog a második házassága, vagy hogy valóban baleset volt-e a halála. Annyi azonban biztos, hogy Lendecke halálával lezárult egy korszak, a művész élete beszűkült, művészete – állítólag – elkomorodott.

Mindenképpen érdemes és fontos felkutatni az életmű hiányzó részét, azonban szerencsésnek mondható, hogy éppen azok a párizsi rajzok (aktok és portrék) maradtak ránk, amelyeken a legjobban tanulmányozható Rodin hatása, amelyek magukon viselik a nagy mester kézjegyét, és amelyeket a kritika⁷⁰ az életmű legjobb darabjainak tart.

3. Párizsi évek

A Párizsba költöző, és ott művészeti képzésben részesülő fiatalok történeteit általában naplókából, levelezésekből ismerjük. Ez annak köszönhető, hogy gyakran az illető szülei, a házastársa, vagy jegyese a szülőházában maradt, így levelekben értesítették egymást a

⁶⁹ Ankwiczy-Kleehoven 1928, 97.

⁷⁰ v.ö. 29. old.

helyzetükről. Ilyen források Hindi Szabó Kata esetében sajnos nem maradtak ránk, hiszen édesanyjával és jövődöbelijével együtt költözött ki Párizsba, testvére pedig nem volt. Egyedül édesapjával folytathatott volna levelezést, erről azonban nincs tudomásunk. Fennmaradt azoban tíz darab levél, amelyet Hindi Szabó Kata Rodinnel váltott, mialatt férjével Londonban volt.⁷¹ Ezekben azonban – érthető módon – nem esik szó a Rodin műhelyében folyó oktatásról, sem a mester tanítási módszereiről, így ezekről más források alapján kell tájékozódunk.

3.1. Rodin mint tanár

Rodin gyakran hangoztatta, hogy az ő mestere a természet volt. Élete és művészete elválaszthatatlan egymástól, minden pillanatban művészként volt jelen, figyelte a természet által adott lehetőségeket, amiket ábrázolni lehet, – illetve *kell* – hiszen kötelességének tekintette megörökíteni és kifejezni az arra méltónak tartott témákat. Paul Gsellel folytatott beszélgetéseiből⁷² kiderül, hogy azt tartotta igazi művésznek, aki képes meglátni a természetben azokat a pillanatokat, amelyeket érdemes ábrázolni. A természet végtelen mennyiségű látványt szolgáltat és rengeteg a jó kezűgyességű ember. Művész azonban csak abból lesz, aki képes egyéni látásmóddal szemlélni a világot, annyira, hogy ha ránéz egy emberi testre, vagy egy fára, nem azt látja, mint egy átlag ember, hanem meglát benne valamit, amit ábrázolni akar. Épp ezzel magyarázza Rodin, hogy bár a természetet másolja, néha mégsem hasonlít a végeredmény az eredeti látványhoz. Valójában hasonlít, hiszen Rodin nem a külső tulajdonságokat ábrázolja (erre – mint maga Rodin is mondta – a fényképészet is képes⁷³), hanem a belső jellemzőket látja meg a dolgokban, azokat képes ábrázolni, így a hasonlóság mélyebb, ám csak művészi szem számára érzékelhető. Gsell felveti, hogy ha semmiben nem akarja megmásítani, módosítani a természetben látott képet, akkor miért van az, hogy időnként kiigazítja modelljeinek tartását.⁷⁴ Rodin megérteti barátjával, hogy annak, hogy néha visszaigazította a modellek pózát, ha megváltoztatták, nem az volt az oka, hogy befolyásolni akarta a természetet, hanem az, hogy az elméjében rögzült egy pillanat, egy testhelyzet, vagy mozdulat, amely megihlette. Ezt, hogy el ne felejtse,

⁷¹ v. ö. Breuer – Burden 2007, 297. A leveleket a Musée Rodin archívuma őrzi, és bocsátja várhatóan a rendelkezésünkre.

⁷² Gsell 1917, 10-16. (A művészet realizmusa)

⁷³ Gsell 1917, 66.

⁷⁴ Gsell 1917, 15.

gyorsan papírra vetette, vagy megformázta agyagból, de a pontos kivitelezéshez a modellt többször visszaállította emlékezete szerint ugyanabba a pózba. Ilyenkor tehát nem egy általa kitalált, természetellenes és mesterkélt pózt akart ráerőltetni a modellre, hanem az illető természetes mozgásából egy pillanatot akart kimerevíteni, annyi időre, ami alatt meg tudja örökíteni. Ez az impresszionista felfogás Hindi Szabó Kata művészetében is megjelenik, mint ahogyan a láthatóan gyors rajzolási mód is.

Ilyen elvek mentén alkotott tehát Rodin, de vajon hogyan adta át zsenialitását a rengeteg tanítványnak? Milyen rendszerben, milyen módszerrel tanított, és milyen kapcsolatban állt tanítványaival? Rodinnel mint tanárral a szakirodalom keveset foglalkozik, azonban a tanítványok és barátok írásaiból talán össze lehet állítani egy képet, amely választ ad a fenti kérdésekre.

Fontos kiemelni, hogy míg a korban a művészeti akadémiákon éppen hogy csak elkezdték engedélyezni az élő modelleket és az aktot a női tanórákon, addig Rodin műtermében ez általános, természetes jelenség volt. Ráadásul más iskolákban rövid ideig, és mesterkélt, beállított pózban álltak modellt, Rodinnél ez nem volt jellemző. A mester barátja, Peul Gsell írja, hogy: „Műtermében állandóan járnak-kelnek, vagy heverésznek meztelen modellek, férfiak és nők. Rodin azért tartja őket, hogy mindig körül legyen véve a meztelenség oly képeivel, melyekben az élet a maga teljes szabadságában bontakozik ki. [...] A meztelenség, mely a mai embernek csak kivételes kinyilatkoztatás, amely még általában a szobrásznak sem más, mint oly látvány, aminek tartama csak a modellülés idejére szorítkozik, Rodinnak megszokott környezetté vált”.⁷⁵ Rodinnél tehát a modellek egész nap ruhátlanul járkáltak, leültek, felálltak, leheveredtek, nyújtózkodtak és összegörnyedtek; egyszerűen úgy éltek és mozogtak, ahogyan nekik jól esett. Így a tanítványok nem csak megmerevedett meztelenséget láttak, mintha csak egy antik szobor másolatát rajzolnák, vagy mintáznák meg. Hanem az emberi test természetes mozgását, minden izom és ín működését megfigyelhették, így élő testeket tanulhattak meg ábrázolni. Ez, véleményem szerint kiemelkedően fontos vonása Rodin műhelyének és oktatási módszerét ebben az aspektusban egyedülállóvá teszi.

Tudjuk, hogy a Rodinneknak rengeteg női tanítványa volt, és számos hölgy ismerőse. Titkára, Judith Cladel elmondása szerint Rodin 1903-ban egyszer megjegyezte, hogy

⁷⁵ Gsell 1917, 11.

„általában a nők értenek meg legjobban”.⁷⁶ Így hát, ha valaki akkoriban nő léteére művészetet akart tanulni, nem is mehetett jobb helyre, mint Rodinhez, hiszen az ő műhelyében nem lekicsinylő, megkülönböztető bánásmóddal kellett szembenéznie. Két skót származású alkotó, Kathleen Bruce (1878–1947) és Otilie McLaren (1875–1947) története⁷⁷ valamelyest megvilágítja Rodin oktatási módszerét. Kathleen Bruce leveleiből⁷⁸ és naplójából⁷⁹ kiderül, hogy a mester úgy oktatta, mint a többi tanítványát és barátait: sétálgatás közben, beszélgetésen keresztül adta át tudását, fel-fel emelve rajzokat és szobor-kezdeményeket, ezeken mutatva be mondanivalóját. Otilie McLaren egyik levele kapcsán Buley-Urbe figyelmes és segítőkész tanárként értékeli Rodint.⁸⁰ Otilie 1899-ben írja vőlegényének, Williamnek, hogy Rodin „nagy erőfeszítéseket tesz, hogy megértesse magát, hogy egészen pontosan lehessen érteni, hogy mire gondol. Elment megkeresni a saját rajzait és vázlatait, hogy azokkal próbáljon megmagyarázni néhány dolgot”.⁸¹ Rodin tehát vizuálisan oktatott, a gyakorlatba átültetve magyarázta el elméleteit, és a levél alapján meglehetősen lelkiismeretes tanárnak tűnik. Más beszélgetésekből is kiderül, hogy a mester előszeretettel „illuszta” mondanóját valós példákkal.⁸² Miközben beszélt, keresett egy szobrot, vagy rajzot, amelyen be tudta mutatni, hogy mire gondol.

Rodin fontosnak tartotta a tanulást. Gyakran hangoztatta ugyan, hogy nem a technika és a kivitel a művészet lényege, és hogy azok, akik a technikai virtuóztatással villognak csak amatőrök, akik pedig kedvelik ezeket a művészeket, azok tudatlanok.⁸³ Ezek a nézetek talán félrevezettek némelyeket. Valójában Rodin nagyon is fontosnak és alapvetőnek tartotta a tökéletes technikai tudást, de azt tartotta a „jó stílusnak”, amelyben ez nem mutatkozik meg, csak észrevétlenül segít kifejezni a mondanivalót.⁸⁴

⁷⁶ Reynolds 2004, 201.

⁷⁷ Reynolds 2007, 62.

⁷⁸ A Musée Rodin öt levelét őrzi. - Reynolds 2007, 63.

⁷⁹ Reynolds 2007, 63. idézi: Kennet: *Self-Portrait of an Artist*, 42. Ugyanez idézve még: Buley-Urbe 2013, 108.

⁸⁰ „Grace aux instructions d’un Rodin attentif et disponible Otilie prendra confiance en son talent”. Buley-Urbe 2013, 269.

⁸¹ Otilie McLaren levele William Wallacehoz, 1899-ből. Idézi: Buley-Urbe 2013, 269.

⁸² V. ö. Gsell 1917, 25.; Buley-Urbe 2013, 108.; Lyka 1907, 221–226.

⁸³ Gsell 1917, 52.

⁸⁴ Gsell 1917, 49.

A technikai tudás megszerzéséhez kitartó és türelmes tanulás kell, Rodin szerint: „Semmiféle erős inspiráció sem pótolhatja azt az elengedhetetlen munkát, mely a szemet a formák és arányok ismeretére tanítja, és a kezét az érzelem minden parancsának engedelmes szolgájává teszi.”⁸⁵ A mester a természet megfigyelésével gondolta megszerezhetőnek a tudást. Legfőbb tanítási módszere valójában az volt, hogy a természet megfigyelésére, a látvány mély megismerésére buzdította tanítványait.

1900-ban Rodin megpróbálkozott a saját akadémiájának elindításával is. Párhuzamos elfoglaltsága – a világkiállításon szereplő Place de L’Alma – miatt azonban sokat volt távol, a tanításban mások helyettesítették. Rodin személyes művészi vonzerejéről tanúskodik az a tény, hogy a tanítványok nem fogadták el a helyettesítést, így az Institut Rodin még abban az évben bezárt.⁸⁶

3.2. A „rajzoló Rodin”

„Vannak, akik azt állítják: kétféle egyéniség a szobrász és a rajzoló Rodin.” – írja Kozmutza Ottilia, aki 1906-ban ismerkedett meg Rodinnel, és idővel közeli barátja lett.⁸⁷ Rodin szobrászként vált közismertté, ma is szobrászati remekműveiről híres, életművének legkiemelkedőbb alkotásai is természetesen szobrok. A szakirodalom is elsősorban mint szobrásszal foglalkozik vele. A következőkben azt vizsgálom meg, milyen szerepet tölthettek be Rodin *rajzai* az alkotási folyamatában, és milyen helyet foglalnak el az életműben.

Paul Gsell elmondása⁸⁸ szerint Rodin mindig is sokat rajzolt, vagy tollal, vagy írónnal. Három csoportra oszthatjuk rajzait, amely csoportok időben követik egymást, így egyfajta fejlődést is mutatnak. Eleinte a körvonalakat tollal húzta ki, majd ecsettel vitte fel a fehér és fekete festéket. Ezek az alkotások barátja szerint „pusztán szoborlátományok voltak”.⁸⁹ Később készültek azok az akvarelljei, amelyek „már inkább festői víziók”. Ezeknél a körvonalakat gyors, kereső mozdulatokkal, a színeket pedig csak jelzésértékűen, elnagyolt foltokban viszi fel. Az aktok színezése Rodinnél nagyon érdekes, ugyanis néha tobzódik az erős, élénk színekben, néha pedig épp hogy

⁸⁵ Gsell 1917, 52.

⁸⁶ Reynolds 2004, 203.

⁸⁷ Kozmutza 1907, 221-226.

⁸⁸ Gsell 1917, 47-57.

⁸⁹ Gsell 1917, 47.

csak a bőr és a haj megkülönböztetésére helyez el két halvány foltot. Kései rajzaihoz pedig már nem is használt ecsetet, csak ceruzával vázolta fel a körvonalakat, az árnyékolást pedig a vonalak szétdörzsölésével oldotta meg. Gsell szerint ez az „ezüstös, szürke szétdörzsölés mintegy ködbe burkolja a formákat, könnyebbé és némileg irreálisabbakká teszi [...] őket”. A mester ezeket az alkotásokat „merész összefoglalásoknak” nevezi, amelyekben elhagyja a haszontalan részleteket, és csak a látvány belső lényegének ábrázolása szempontjából érdekes vonásokat emeli ki, így mintegy „megtisztítva” a valódi látványt. Ez a művészien szelektív látásmód a kor ízlésének nem felelt meg, ahogy Rodin fogalmaz: „a tudatlanoknak nem tetszik más, mint a kivitel kifejezés nélküli aprólékossága és a mozdulatok hazug előkelősége. [...] A rajz kérdésében annyi téves nézet terjedt el, hogy bizony nehéz ellenük küzdeni”.⁹⁰

Rodin dicséri Raffaello és Michelangelo rajzainak érzelmi telítettségét és kifejezőerejét. Tiziano, Veronese és Rubens koloritját is magasztalja, de szerinte mindennek csak azért van hatása a nézőre, csak azért gyönyörködtet, mert van mögötte jelentés. Önmagukban a vonalak, vagy a színek, bármilyen harmonikusak és átgondoltak is, nem tudnak szépek lenni. Csak akkor gyönyörködtetnek, ha képesek tolmácsolni a benyomást, ami eredetileg ihlette őket. Rodin szerint tehát „minden rajznak és minden színösszerakásnak valamin jelentősége van, mely nélkül semmi szépsége nincs”.⁹¹ Ugyanakkor Rodin hangsúlyozza, hogy a hibátlan rajz és a jól megválasztott színek elengedhetetlenek a jó műalkotáshoz, az alapját képezik annak. A mesterségbeli tudást nem szabad elhanyagolni, de önmagában mégsem elég a művészi alkotáshoz. És – mint már fentebb említettem – Rodin szerint ennek a tudásnak olyan szinten kell lennie, hogy észrevétlen tudjon maradni, hogy a szemlélő ne a kivitelezést, hanem a jelentést csodálhassa a műben. A művésznek tehát „befejezett technikával kell bírnia, hogy el tudja rejteni azt, amit tud”.⁹²

Rodin csodálta a keleti rajzokat. Kozmutza Ottilia egyik Rodinnél tett látogatásakor a rajzról beszélgetett a mesterrel: „Nézve rajzait, beszélgettünk a japániakról. Elzárt szekrényből két értékes albumot vesz ki. Hokuszái és Utamaro rajzait. Őket tartja a legtökéletesebb rajzolóknak. Egyszerűségüket, kifejező, rendkívül finom

⁹⁰ A legutóbbi hivatkozástól kezdve minden idézet: Gsell 1917, 48.

⁹¹ Gsell 1917, 51.

⁹² Gsell 1917, 52.

formaérzésüket magasztalja.”⁹³ Rodin rajzain is gyakran megfigyelhető az „űr”, vagyis a kitöltetlen végtelen tér, a levegő, ami a japán művészet jellegzetessége. Az is hasonló vonás, hogy csak a leglényegesebb vonalakat emeli ki, a látványt a jelentést kifejező részletekre redukálja.

Láthatjuk tehát, hogy Rodin rajzművészete határozott szempontokat követett, a rajzról alkotott képe pedig – mint azt később látni fogjuk – meghatározó befolyással volt Hindi Szabó Kata műveire is. De vajon igaz-e a fejezet elején felvetett gondolat? Más szobrász-e Rodin, mint amilyen rajzoló? Kozmutza Ottilia szerint semmiképp sem: „Mert akár a vésővel, akár a mintázófával, vagy írónnal kezében fürkésző, kutató szemei, csak egyet keresnek, csak egyet látnak és ezt rögzítik meg, egységes, tömör rajzának könnyedt hajszálvékony kontúrjai.”⁹⁴

3.3. A vázlatkönyv és Rodin kézjegye

A Magyar Nemzeti Galéria Grafikai Osztálya őrzi Hindi Szabó Kata három önálló rajzát és egy vázlatkönyvét.⁹⁵ Ez minden, ami jelenleg kézzel foghatóan a rendelkezésünkre áll Hindi Szabó Kata életművéből. A különálló rajzok közül kettő az édesanyjáról készült portré, a harmadik pedig egy drapériatanulmány. Mindhárom művet, és a vázlatkönyvet is a művész édesanyja ajándékozta a Szépművészeti Múzeumnak 1930-ban.

A vázlatkönyv mérete 346x266 mm, és 199 lapot tartalmaz. Ezek többségének mindkét oldalán szerepel rajz, ceruzával, vagy vízfestékekkel készítve. A vázlatkönyv belső borítóján név, cím és dátum szerepel. A névből – mint már korábban említettem – a „Szabó de hindi” rész egyértelműen kiolvasható és érthető, azonban a „Kata” helyett valami más szó szerepel névként, amely lehet becenév, esetleg művésznév. Hindi Szabó Kata többi szignója, és korábban már említett, kézzel írt levele alapján a kérdéses szó második és harmadik betűje minden bizonnyal egy „m” és egy „a” betű. A közébetű azonban nem egyértelmű, „K”-nak, vagy „R”-nek tűnik, de összeolvasva egyik variáció sem értelmes. A cím a „10, rue Cassette 10 Paris”, a dátum pedig „1910. I. 14.” Ezt a dátumot utólag írhatta rá a vázlatkönyvre a művész, mivel a benne lévő rajzok egy része

⁹³ Kozmutza 1907, 221-226.

⁹⁴ Kozmutza 1907, 221-226.

⁹⁵ 3. kép

1909-es keltezésű. A legtöbb rajz azonban 1910 és 1912 között készült. Némelyik dátumnál hónap és nap is meg van adva, ezen kívül szinte mindegyik lapon szerepel a művész neve és az, hogy a rajz Párizsban készült. A rajzoknak nincs feltüntetett címe,⁹⁶ azonban némelyik portrénál szerepel név, ezekre a következő alfejezetben (3.4.) visszatérek.

A rajzok többségén Rodin kézjegye is megtalálható.⁹⁷ Ez némelyiknél csak egy vonás, vagy apró „+”-jel, amelyekkel a mester bizonyára azt jelezte, hogy megnézte a művet és jóváhagyja. Sok rajzot Rodin egy „R” betűvel írt alá, egyes lapokon „RR” jelzés található.⁹⁸ Mint említettem, sok rajz mellett megfigyelhető Otto Lendেকে aláírása, illetve megjegyzései. A vázlatkönyv 180. lapjának rectójára Lendেকে a „sehr schön”, versójára a „Lendেকে. Das habe ich sehr gerne”, a 190. lap versójára a „Diese Zeichnungen sind sehr schön” megjegyzéseket írta.

A vázlatkönyvben száznegyvennyolc női- és harmincöt férfi akt található. Valószínű, hogy Rodinnek több női modellje volt, mint férfi, a mester rajzai között is többségben vannak a női aktok. A hatvankilenc portré közül öt készült Rodinről,⁹⁹ és tizenhárom portréről tűnik úgy, hogy az édesanyját ábrázolja. Kéztanulmányból tizenkettőt, koponyatanulmányból egyet tartalmaz a vázlatkönyv, továbbá két tájképet és egy rajzot egy virágról.

Érdekes megfigyelni, hogy tematikailag nagyjából csoportokba rendezve találjuk a vázlatkönyvben a rajzokat. Az első öt rajz az öt Rodin-portré (1. rectó, 2. rectó, 3. versó, 4. rectó, 5. rectó), ezután vegyesen női és férfi aktok következnek (és elvéve egy-egy fejtanulmány), majd a kéztanulmányok kisebb csoportokban „szétszórva” (65. rectó, 66. rectó, 84. rectó, 87. rectó, 88. rectó, 88. versó, 90. rectó, 91. rectó, 123. rectó, 123. versó, 126. rectó, 160. rectó), ezután a művész édesanyjáról készült portrék (145-158, kivéve 151), majd egyéb portrék (és még néhány akt), végül a két tájkép. Ugyanakkor szembetűnő, hogy a rajzok kronológiailag nem sorban szerepelnek. Valószínű, hogy az egyes lapokat utólag csoportosította és fűzte össze vázlatkönyvvé a művész (vagy

⁹⁶ A Grafikai Osztály a vázlatkönyv lapjait a külső sarkukon, felül számmal látta el, címek híján ezekkel a lapszámokkal fogok a későbbiekben utalni az egyes rajzokra.

⁹⁷ Ezt a vázlatkönyv leíró kartonja is megerősíti.

⁹⁸ Az „RR”, ha monogramm, a „René Rodin”-t jelezheti, minthogy ez volt a mester középső neve. Ezeknek az összevetését Rodin hivatalos szignójával ld. 7–8. kép

⁹⁹ Ezek közül az egyik (vázlatkönyv (a továbbiakban: vk.) 2. rectó, 14. kép) nem biztos, hogy Rodint ábrázolja, ld. lentebb.

más). Ez megmagyarázza azt, hogy hogyan lehettek kiállítva a vázlatkönyv egyes lapjai. Ha viszont tudatos csoportosításról van szó, akkor felmerülhet a kérdés, hogy miért nem rendezte ténylegesen egymás mellé az azonos témájú rajzokat, az ilyen tematikus csoportokon belül fenntartva a kronologikus rendet.

Talán mestere iránt érzett tiszteletéből fakadt, hogy a Rodin-portrék a vázlatkönyv legelején kaptak helyet. Ezek az arcképek ceruzával készültek, halvány, befejezetlen vonalakkal. Az első négy érzékeny mozdulatokkal megrajzolt, elmosódó, homályos. Az első¹⁰⁰ profilból, a harmadik¹⁰¹ félprofilból ábrázolja a mestert, egyiken sincs semmilyen felirat. A kettő közti rajz¹⁰² csak egy szemet és orrot ábrázol egy arcból, nem lehet egyértelműen megállapítani, hogy Rodinről készült-e, de mivel a Rodin-portrék között van, ezért valószínűleg igen. A negyedik¹⁰³ profilból ábrázolja Rodint, és mellette felirat: „Kedves, nagy mesterem Rodin” és a művész neve. Az ötödik¹⁰⁴ egyszerű, szinte egy vonallal rajzolt sziluett, mellette jelezve: „Rodin”.

Az aktok stílusa rendkívül hasonlít Rodin rajzaira, mégsem hiszem, hogy a mester pusztán utánzásáról lenne szó. A hasonlóság oka sokkal inkább az, hogy a művésznő alkalmazta azokat az elveket, azt a látásmódot, amelyet Rodintól tanult. Ezt támasztja alá, hogy a két művész stílusában lényeges különbségek is megfigyelhetők, amelyeket lentebb fejtek ki.

A vázlatkönyben gyakran találkozunk olyan a pózokkal, amilyenekben maga Rodin is előszeretettel ábrázolta modelljeit. Ilyen például a háttal térdeplő (Rodinnél általában hátrahajló, vagy karjaival felfelé nyúló) nő alakja,¹⁰⁵ illetve a négykézláb mászó,¹⁰⁶ vagy az oldalán fekvő modell.¹⁰⁷ Hindi Szabó Kata gyakran ábrázol ülő, kezeit a térdén pihentető alakokat, illetve ülve hátra csavarodó testeket.¹⁰⁸ Ezeknél megfigyelhető a törzs behajlított oldalán feltorlódó izom és hús. Az emberi test adottságaiból és

¹⁰⁰ 12. kép

¹⁰¹ (vk. 3. versó, mert a 3. rectón a Szépművészeti Múzeum pecsétje található.), 13. kép

¹⁰² 14. kép

¹⁰³ 15. kép

¹⁰⁴ 16. kép

¹⁰⁵ 17 – 20. képek

¹⁰⁶ 21 – 22. képek

¹⁰⁷ 23 – 25. képek

¹⁰⁸ 30 – 31. képek

mozgásából következő felületi egyenetlenségek lerajzolása, megformázása gyönyörködtette Rodint.¹⁰⁹

Egy másik figyelemre méltó téma a háttal ülő nő. Ez a hegedű-, vagy homokóra- vagy váza-alak (és még sorolhatnánk a hasonlatokat) nem csak Rodint, de a művészet történetében sok más alkotót is megihletett. Rodin így beszélt Gsellnek erről a testhelyzetről: „Gyakran ültettem földre egy-egy modellt és meghagytam neki, hogy fordítson hátat és kezét-lábát nyujtsa előre. Ebben a helyzetben a hátnak csakis a derék felé keskenyedő és a csípő felé szélesedő körvonala látszik, úgy hogy egy ritka szép hajlású vázához hasonlít, egy oly amforához, melynek fala a jövő életét rejtí magában.”¹¹⁰ Hindi Szabó Katánál is megfigyelhetünk hasonló testhelyzeteket.¹¹¹ Érdekes a vázlatkönyv 57. (és esetleg a 72.) rectójának rajza. A nő(k) testhelyzete emlékeztet Rodin híres szobrának, a *Danaidának* a beállítására.¹¹² Említést kell tennünk a vázlatkönyvben azokról a testhelyzetekről, amelyek folyamatban lévő mozgást sejtetnek.¹¹³ Ezek az elkapott pillanatok Rodin művészetfelfogásának fontos részét képezték.

A rajzok színezése az egyik olyan pont, amelyben Hindi Szabó Kata eltér Rodin stílusától. Bár számos rajznál alkalmazza mindkét művész a ceruzával meghúzott körvonalak és a jelzésértékű bőr-, illetve hajszín foltjait; sokkal ritkábban használ a művésznő erős, élénk színeket. Míg Rodin előszeretettel borítja be rajzait változatos színfoltokkal,¹¹⁴ addig tanítványa általában megmarad a természetes színeknél. Élénk színek csupán két akttanulmányon jelennek meg,¹¹⁵ mindkét esetben a modell haja kap erősebb árnyalatokat. Ezen kívül némelyik akt mögött sötét színű drapéria látható.¹¹⁶ A portrék színezése már valamivel intenzívebb, de még itt is kevésbé bánik szabadon az árnyalatokkal, mint Rodin. Szintén lényeges különbség, hogy míg a mester villámgyors mozdulatai nem engedték meg – és látásmódja nem is igényelte – a színfoltok széleinek

¹⁰⁹ v.ö. Gsell 1917, 26., ill. 26. kép

¹¹⁰ Gsell 1917, 63. (Talán épp egy ilyen „amfora” jelenik meg Hindi Szabó Kata 1911-ben kiállított „Amphora” című művén is? v.ö. szöveges melléklet 3.)

¹¹¹ 27 – 29. képek

¹¹² 45 – 47. képek

¹¹³ 36 – 44. képek

¹¹⁴ 58. kép

¹¹⁵ Ezek közül az egyik: 24. kép

¹¹⁶ 52 – 53. kép

és a ceruzával húzott körvonalaknak az egyezését, addig Hindi Szabó Kata sokkal pontosabban tölti ki a test és a haj kontúrjait a vízfestékekkel. Alkotási módja így valamivel lassabbnak, megfontoltabbnak tűnik Rodinénél, ami talán még a fiatalkori bátortalanságból ered. Ugyanakkor Otto Lendেকে hatását is figyelembe kell vennünk a rajzok vizsgálatakor. Márpedig Lendেকে finoman megfogalmazott, precíz rajzai, lágy vonalvezetése, visszafogott színvilága és homogén színfoltjai sok tekintetben ellentétes hatással lehettek Hindi Szabó Katára, mint a mester alkotásai. A két hatás keveredését szépen mutatják a művész olykor lendületes, olykor türelmesen keresgélő vonalai, szinte mindig légiesen könnyű alakjai, és ritkán „kipróbált” erős színei.

Az azonban mindenképpen Rodin hatásának tekinthető, hogy Hindi Szabó Kata rajzai is gyakran befejezetlenek: a testnek csak egy részét ábrázolják, vagy például az arcnak a „lényegi” részét aprólékosan kidolgozva, majd a széleken egyszerű vonalakként hagyva.¹¹⁷

A rajzok befejezetlensége tükrözi Rodin modern felfogását: az ő rajzai, sőt, szoborművei is gyakran „befejezetlenek” voltak, illetve töredékeként valósították meg tökéletes befejezettségüket. Ez az esztétika engedte meg Rodinnek, hogy kézfejeket önmagukban, karok és egyéb testrészek nélkül vizsgáljon. Ezekről így ír Rilke: „Rodin munkái között vannak kezek, önálló, kicsi kezek, amelyek – anélkül, hogy a testhez tartoznának – élnek.”¹¹⁸ Érdekeltek a különböző formájú kézfejek, illetve az azokban rejlő kifejezőerő. Szerinte minden testrész jelezni tudja a lélek állapotát, nem csak az arc. Barátja, Paul Gsell írja, hogy Rodin szerint „Az arcot általánosságban a lélek egyedüli tükrenek tartják; azt hisszük, hogy az arcvonások mozgékonyságán kívül a lelki életnek nincsen más külső kifejezője. De a valóságban egyetlen olyan izma sincsen a testnek, mely a belső változásokat ki nem fejezné.”¹¹⁹ Úgy tűnik azonban, hogy az emberi kéz különösen foglalkoztatta, ami érthető, hiszen ez az a testrész, amely alkot, teremt; ezzel gesztikulálunk, szó szerint az érzelmeink, gondolataink kifejezésére használjuk. Rodin rengeteg kéztanulmányt készített, rajzolva és mintázva is, ez ugyanis

¹¹⁷ 84. kép

¹¹⁸ Idézi Elsen 2003, 173.

¹¹⁹ Gsell 1917, 11-12.

szükséges volt ahhoz, hogy feltérképezze az emberi kéz jellegzetes mozdulatait. Albert Elsen szerint még egy művész sem készített ennyi önálló kéztanulmányt Rodin előtt.¹²⁰

Hindi Szabó Kata bizonyára átvette Rodinnek ezirányú érdeklődését, minthogy koponya- és egyéb testrész-tanulmányokból elenyészően keveset, vagy épp egyet sem tartalmaz a vázlatkönyv, míg kézfej-tanulmányokból tizenkettőt. Ezek többsége valószínűleg a művész saját kezét ábrázolja, kettőhöz oda is van írva, hogy „Kezem”.

A vázlatkönyv első kéztanulmánya¹²¹ egy ceruzával rajzolt és árnyékolt jobb kéz, amely olyan beállításban van, mintha tartana valamit, alatta pedig egy ceruzával körvonalazott, és rózsaszínes árnyalatú vízfestékkel kitöltött bal kéz látható, behajlított ujjakkal. Itt is megfigyelhető, hogy a színezés kevésbé sietős Rodin módszerénél, precízen a körvonalakon belül marad. A második¹²² egy különösen érdekes kéztanulmány. Egy jobb kéznek két nézőpontból való ábrázolását látjuk, kissé eltérő pózban. Sajnos, az előzővel ellentétben ezen a lapon nem található meg Rodin kézjegye, bár ez nem zárja ki, hogy a mester ezt a tanulmányt is látta. Itt a kézfej felfelé forduló tenyérrel és visszahúzott ujjakkal, hasonlóan megfeszített pózban jelenik meg, mint Rodin egyes szobrain. Érdeemes megfigyelni a jobb oldali kéz hüvelykujjának hasonló megformálását, mint Rodin alkotásán: *Pierre Wissant jobb kezén*.¹²³ A visszafeszített, és egymástól szinte természetellenesen eltávolított ujjak is a görcsöt, megfeszülést, erőlködést érzékeltetik.¹²⁴ A vázlatkönyv 88. rectóján és versóján található kéztanulmányokat Rodin már nevének kezdőbetűjével hagyta jóvá. Mindkét tanulmány a lefelé néző ujjakat vizsgálja, az utóbbin két kéz kapcsolatának ábrázolását is megfigyelhetjük.¹²⁵ A 90. és a 91. rectó tanulmányaira¹²⁶ írta rá a művész, hogy „Kezem”, az előbbin pedig egy „+” jel is látható, amely – mint fentebb említettem – valószínűleg Rodin értékelése. A 123. rectó rajzán¹²⁷ a legfelső kéz felett egy arc részlete is halványan megjelenik (feltehetően a művésze, vagy édesanyjáié). A

¹²⁰ Parker 2010, 16. hivatkozik: Elsen 2003, 583.

¹²¹ 54. kép

¹²² 55. kép

¹²³ 56. kép

¹²⁴ 57. kép

¹²⁵ 58 – 59. képek

¹²⁶ 60 – 61. képek

¹²⁷ 62. kép

következő kéztanulmány¹²⁸ összekulcsolt kezeket ábrázol, amelyeken az érzékenyen megfigyelt fény-árnyék játék ritmusosan váltakozik.

A következő „csoport” a vázlatkönyvben az édesanyjáról készített portrékat tartalmazza.¹²⁹ Ezek többnyire hasonló beállításúak: elmélyült, félig lenyunytt szemek, kissé leszegett fej. A két önálló portréra is hasonlítanak. Érdekes a 157. rectó portréjának a technikája.¹³⁰ Ez a körkörös mozdulatokkal való modellálás egy női akton is megjelenik.¹³¹ Ezen a ponton meg kell jegyeznünk, hogy Hindi Szabó Kata árnyékolási technikái is gyakran eltérnek Rodinéitől, hiszen – mint Paul Gsell írja¹³² – a mester általában a grafitvonalakat ujjával szétdörzsölve hoz létre árnyékokat és egy fátyolos-ködös összehatást, míg Hindi Szabó Kata általában az említett körkörös-, vagy egyszerű vonalkázással, illetve vízfestékekkel modellálja alakjait. Bár Rodin szétdörzsöléses módszere is előfordul nála.¹³³

A portrék általában ceruzával és vízfestékekkel készültek, néhány kivétellel, amelyek csak halvány, ceruzával rajzolt körvonalakból és jelzésértékű árnyékolásból állnak. Több portré is van, amelyen Hindi Szabó Kata erős alulnézetből ábrázolja a modell (felfelé néző) arcát, talán ezzel is a térbeli rövidülés hatásait vizsgálva.¹³⁴ Erős kontrasztjaival és szuggesztív tekintetével kiemelkedik a 179. rectó portréja, amelynek szereplője kissé hasonlít a művésznőre, még inkább az édesanyjára, azonban túl fiatal ahhoz, hogy őt ábrázolja.¹³⁵ Úgy tűnik, hogy a részletesebb, színezettebb portrék általában a művész ismerőseit ábrázolják, míg az idegen modellekről készült elnagyoltabb ceruzarajzok gyakran inkább fejtanulmányok. Ezt az is alátámasztja, hogy az előbbieknél gyakran szerepel név, vagy valamilyen felirat.¹³⁶

¹²⁸ 63. kép

¹²⁹ 64 – 71. képek, kivéve: 65.

¹³⁰ 64. kép

¹³¹ 65. kép

¹³² Gsell 1917, 48.

¹³³ 50. kép

¹³⁴ 72 – 74. képek

¹³⁵ 75. kép

¹³⁶ A portrékon szereplő nevekkal a következő alfejezetben foglalkozom (3.4.)

Külön figyelmet érdemel a vázlatkönyvben az a „csoport”, amely feltehetően egy bibliai jelenethez készült előtanulmányokból áll.¹³⁷ Hat rajz tartozik ide, mind 1910-ben készült és legtöbbjükön megtalálható valamilyen jelzés, amely talán Rodintól származik. A rajzok nem egymás mellett szerepelnek a vázlatkönyvben, de összeköti őket, hogy mindegyiken megtalálható egy személy neve a bibliai Ahasvérus király udvarmesterei közül (Eszter 1, 10), illetve – a hatodik rajzon – Vasti királyné neve szerepel (Eszter 1, 9). Egyelőre nem tudjuk, hogy mihez készültek a tanulmányok, talán egy nagy méretű olajképhez, esetleg freskóhoz.

Rövid említést kell tennem a vázlatkönyvet záró két tájképről. A felirata alapján az egyik tájkép¹³⁸ bizonyosan az egykori Magyarországon készült, Prakfálván. A lap alján látható évszám nagy valószínűséggel 1911, ami azt jelenti, hogy ez év tavaszán, vagy nyarán a művész haza látogatott. Olvasható azonban az évszám 1919-nek is, ez esetben viszont különös, hogy a rajz ebben a vázlatkönyvben szerepel. A másik tájképről¹³⁹ nem tudjuk, hol, illetve mikor készült, semmilyen jelzet nem található rajta.

3.4. A portrék szereplői, közös ismerősök

Ebben az alfejezetben vizsgálom mindazokat a portrékat, amelyeken szerepel név. Ezek közül némelyiket megkísérelhetjük beazonosítani, így fény derülhet arra, hogy kiket ismert Hindi Szabó Kata akár Rodin köréből, akár a többi magyar művész közül. Mint fentebb már említettem, Hindi Szabó Kata magyarországi kiállításainak a katalógusaiban fennmaradt címek között is szerepelnek személynevek, illetve olyan szavak, amelyek beazonosítható személyre utalnak.

A vázlatkönyv egyik késői rajzán¹⁴⁰ (1912) a „Jacques Papelier” név szerepel. Nem találtam megfeleltethető személyt, de valószínűleg egy franciaországban megismert úrról van szó. A 182. rectó portréja¹⁴¹ mellett a „Missessy Bernard”,¹⁴² felirat szerepel.

¹³⁷ 86 – 91. kép

¹³⁸ 76. kép

¹³⁹ 77. kép

¹⁴⁰ 73. kép

¹⁴¹ 78. kép

¹⁴² Rodin az egyik levelében, amelyet Rose Beuret-nek írt, említ egy Monsieur Bernard-ot, de sajnos semmi értelmezhető nem derül ki az úr kilétéről. Talán róla készített portrét Hindi Szabó Kata? (A levelet idézi: Harsányi 1974, 49.)

A 183. rectón lévő portré felirata „Szarvas Kiskunfélegyházáról”.¹⁴³ 1910-es évszámot visel „Mme Gallet” portréja,¹⁴⁴ aki bizonyára azonos a Nemzeti Szalonban 1924-ben kiállított „Galletné” című grafika szereplőjével.¹⁴⁵ Az 185. rectón¹⁴⁶ a „Gejza” felirat szerepel, a 186. rectón¹⁴⁷ pedig a „Ráth” szó, amely utalhat Réth (eredetileg Róth) Alfréd (1884–1966)¹⁴⁸ nevére. Réth 1905-től élt Párizsban, a portré készültekor huszonhat éves volt. A legérdekesebb portré mindenképpen a 181. rectón látható.¹⁴⁹ A profilból, aprólékosan ábrázolt női portré mellé az alkotó a „Judith” nevet írta, amely nagy valószínűséggel Judith Cladelre, Rodin titkárára és közeli barátjára utal. Sajnálatos módon nem találtam Judith Cladelről olyan fotót, amely profilból készült, de talán a rendelkezésre álló fényképek alapján is látható a hasonlóság.¹⁵⁰ A portré 1911-ben készült, ekkor Judith harmincnyolc éves volt.

A Művészház 1910-es zsűrimentes kiállításának katalógusában¹⁵¹ egy „*R. modelja*” cím Rodin portréjára utal.¹⁵² Ugyanezen a kiállításon a grafikák között is szerepel egy „*Rodin*” cím, ez lehet akár ugyanaz a portré is, amit később a Nemzeti Szalonban kiállít a művész. A rajzok között olvasható még a „*Simon*” név. Az 1911-es zsűrimentes tárlaton kiállít egy „*Genovéva*”, illetve egy „*Csáky*” című portrét. Az utóbbi név megjelenik a Nemzeti Szalon 1924-es katalógusában¹⁵³ is, és bizonyára Csáky Józsefre (1888–1971) utal, aki 1908-tól élt Párizsban. Csáky sok magyarról számol be, akikkel a francia fővárosban találkozott, sőt, emlékirataiban azt állítja, hogy „ha egy magyar Párizsban járt, feltétlenül meglátogatott.”¹⁵⁴ Több magyar művésznek is állt modellt, nevükre azonban gyakran nem emlékszik.¹⁵⁵ Könnyen lehet, hogy az egyikük épp Hindi

¹⁴³ 79. kép

¹⁴⁴ 80. kép

¹⁴⁵ v.ö. szöveges melléklet 5.

¹⁴⁶ 81. kép

¹⁴⁷ 82. kép

¹⁴⁸ 83. kép

¹⁴⁹ 84. kép

¹⁵⁰ 85. kép

¹⁵¹ Id. szöveges melléklet 2.

¹⁵² v.ö. 163. lábjegyzet

¹⁵³ A Nemzeti Szalon Katalógusai: XXI. 11-14. (Id. szöveges melléklet 5.)

¹⁵⁴ Csáky 1972, 64.

¹⁵⁵ Csáky 1972, 29, 32, 43.

Szabó Kata volt. A trencsényi „Bevonult művészek kiállításán” (1915)¹⁵⁶ szerepelt „*hindi Szabó ezredes arcképe*”, amely bizonyára a művész édesapját ábrázolja. Hindi Szabó Kata Nemzeti Szalonban rendezett, 1924-es gyűjteményes kiállításán a katalógus szerint számos portrét mutatott be. Egy önarcképen és anyja portréján kívül a címek között szerepel „*Ottó*”, amely valószínűleg Lendekére utal illetve „*Otilia*”, amely talán Kozmutza Otilia portréja.¹⁵⁷ Az ekkor kiállított képek között olvasható még „*Panni*”, „*Annie*”, „*Bariss tábornok arcképe*”, a már említett „*Csáky*” és „*Galletné*”, illetve Rodin portréja. Továbbá az „*Ella*” cím is, amely bizonyára Otto Lendেকে gráci nagynénjét ábrázolja. Ugyancsak szerepel a „*Tagore*” cím, ami Rabindranatei Tagore (1861–1941) portréját jelölheti. Külön figyelmet érdemel a „*Dr. Cs. L.*” cím, amely véleményem szerint Dr. Csépai Lajosként oldható fel, így hívták Hindi Szabó Kata apósát, Csépai Károly édesapját.¹⁵⁸ A Műcsarnok 1925-ös tavaszi kiállításán egy Katona Nándorról készült portréja is szerepelt.¹⁵⁹

4. Hindi Szabó Kata kiállításainak sajtóvisszhangja, a művész megítélése

A Művészház 1910-ben rendezte meg első zsűrimentes tárlatát a párizsi Salon des Indépendants mintájára. Ebben az évben nyolcvanegy művésztág élt azzal a lehetőségével, hogy egy alkotását zsűrimentesen állítsa ki. Hindi Szabó Kata ekkor lépett először közönség elé, ő azonban nem élt a zsűrimentesség lehetőségével. A kiállításon – úgy tűnik – nagy sikerrel szerepelt, erről így ír Farkas Zoltán: „A grafikai alkotások között Tuszka Márton gouache-ai tűnnek ki, és Hindi Szabó Kata rajzai, melyek mesterének, Rodinnak a monumentális egyéniségét sugározzák, legtöbbje plasztikus, megrajzolt szoborálom.”¹⁶⁰ Több újságcikk is hangsúlyozza, hogy a művész

¹⁵⁶ A kiállított művek jegyzékét ld. szöveges melléklet 4. (Elképzelhető, hogy a lista nem teljes, forrás: jelzet nélküli kézírásos papír a MTA BTK MTI Lexikontárában, *Hindi* név alatt.)

¹⁵⁷ A magyar művészeket jellemzően Kozmutza (Márkus) Otilia közvetítette ki Párizsba, érdekes módon azonban, ezen a címen kívül semmi nem utal arra, hogy Hindi Szabó Kata kapcsolatban állt volna Kozmutza Otiliával és Ady párizsi körével. Otilia férjével, Bölöni Györggyel folytatott levélnaplójában sem szerepel a neve (Kozmutza–Bölöni 2005.)

¹⁵⁸ A Csépai család vizsgálatát ld. az 5.1.2. alfejezetben.

¹⁵⁹ Jelzet nélküli, kézírásos papír. Forrás: MTA BTK MTI Lexikontár, *Hindi* név alatt.

¹⁶⁰ Farkas 1910, 792.

rajzai alapos tanulásról, türelmes megfigyelésről tanúskodnak¹⁶¹ Magyar Elek írja, hogy: „Erőtéljes, duzzadó tehetség ez a lány, aki nem csak megfigyelni, de karakterizálni is jól tud, s nagy a formaérzéke. Jól jellemzett portrékat s finom testváltozatokat látunk rajzai között”¹⁶².

Hindi Szabó Katának hét rajza a Nagyteremben, tizenöt másik pedig a Grafikai szobában volt kiállítva.¹⁶³ „A középső teremben a szemlélő figyelmét Hindi Szabó Kata Rodin portréja köti le. A kiállított huszonegy [valójában huszonkettő – V. E.] munkája közül kétségtelenül ez a legjobb, bár pompásan megrajzolt alakjai mind tehetséget, stílust és fejlett technikát árulnak el.”¹⁶⁴

A következő kiállítás, amelyen szerepelt a Művészház Ellenszalonja volt, ugyanebben az évben. Itt a Műcsarnok által „talán kissé érdemtelenül visszautasított” művei voltak kiállítva, a 72. számú arcképtanulmányai.¹⁶⁵ Magyar Elek írja, hogy a művész „komoly stúdiumait most az olajfestésben is folytatja. Ugyanazt a fejet festette meg nagy lelkiismeretességgel öt különböző állásból.”¹⁶⁶

A Művészház következő (1911-es) Zsűrimentes kiállításán Hindi Szabó Kata ismét huszonkét művel szerepelt, és a „Két akt” című freskóterv került be zsűrimentesen. Sztrakoniczky Károly a kiállítás alapján egy archaizáló tendenciát figyel meg egyes művészeknél, amelyet „veszedelmesnek” tart, mert „elvonja a figyelmet a tisztán artisztikus hatásoktól”, és nem vezet előre, hiszen a múltat utánozza. „Ez az archaizálás az egyedüli, amit a tehetséges Rodin-tanítvány, Szabó-Hindi Katá[n] kifogásolnak. A művésznő annyira finom érzékű, olyan kivételes talentum, hogy semmi szüksége nincsen az archaizálás munkájára. Gyengéd, ritmikus rajzú aktjai nagyon tetszettek volna amúgy is.”¹⁶⁷

¹⁶¹ Magyar 1910/a., 433.

¹⁶² Magyar 1910/a., 433.

¹⁶³ v. ö. katalógus (szöveges melléklet 2.), ill. 92. kép

¹⁶⁴ N. n. 1910, 431. Ezt a forrást és a katalógust (szöveges melléklet 2.) összevetve kiderül, hogy a Nagyteremben kiállított „*R. modelja*” című kép Rodin portréját jelenti.

¹⁶⁵ Lakatos 1910, 469.

¹⁶⁶ Magyar 1910/b., 470.

¹⁶⁷ Sztrakoniczky 1911, 221.

Hindi Szabó Kata 1911. dec. 21-én kelt levele szerint ekkorra már kiállított a Múcsarnokban is. A levélben azt kérvényezi, hogy a kiállított műveihez még három rajzot „hozzánézzenek”.¹⁶⁸ 1912-ben Hein Béla ír a Salon d’Automne-on való szerepléséről: „Hindy Szabó Kata három ügyes, friss rajzot” állított ki.¹⁶⁹

1924-es gyűjteményes kiállításával kapcsolatban írja Székely Miklós, hogy „úgy látjuk fokozatosan halad”. A művész „a legjobb úton halad, hogy egyénisége megtalálja a neki megfelelő kifejezési módot”.¹⁷⁰ Sajnos Hindi Szabó Kata már nem sokáig fejlődhetett, de rövid élete során is rengeteg elismerést és pozitív kritikát kapott. Úgy tűnik, hogy a Párizsban, Rodin közelében alkotott műveket újra meg újra kiállította, és a kritika ezeket értékelte a legnagyobbra: „Dr. Csépainé Hindi Szabó Katalin finom rajzaira, melyek az öreg Rodin fölötté (sic!) művészies akt- és fejjelzéseit juttatják a néző eszébe, még jól emlékszünk egy régebbi – háborúelőtti kiállításáról. Azokból a rajzaiból és társaiból ezen a kiállításon is számos darabot bemutat a művésznő. Ma is azok a legjobb munkái, finom, artisztikus rögtönzések, gyöngéd lehellések.”¹⁷¹

Lyka Károly szerint Hindi Szabó Kata „képei az impresszionizmus jegyeit mutatják”.¹⁷² Egy másik forrás is használja ezt a jelzőt: „Impresszionista olajfestményeiből és grafikai műveiből 1924. gyűjt. kiállítást rendezett a Nemzeti Szalónban.”¹⁷³

Ha a művész stílusát nem is láthatjuk szemeinkkel, arról megpróbálhatunk képet alkotni, hogy milyen elvek mentén dolgozott. Méghozzá azok alapján, amit Rodin művészetfilozófiájáról tudunk. Ha valóban követte mestere tanításait – márpedig az ismert művei arra engednek következtetni, hogy igen – akkor a természetet figyelve, a látvány belső lényegét megérezve ragadta meg az ábrázolni kívánt pillanatot, és azt olyan módon örökítette meg, hogy ne csak a külsőségeket ábrázolja, hanem azt a

¹⁶⁸ A levelet ld. szöveges melléklet 1.; v. ö. 28. lábjegyzet.

¹⁶⁹ Hein 1912, 34.

¹⁷⁰ Jelzet nélküli, kivágott újságcikk. Forrás: MTA BTK MTI Lexikontár, *Hindi* név alatt. A cikk végén olvasható, hogy Székely Miklóstól származik, de ezen kívül más információ nem található rajta. A *Színházi Élet* (1924. 46. sz., 10. Elérhető online: <http://goo.gl/B5Hls5>. Legutóbbi elérés: 2014. ápr. 13.) írja ugyanerről a kiállításról, hogy „nagy sikerrel szerepel a kiváló művésznő”, illetve közli Hindi Szabó Kata ekkor kiállított önarcképét (ld. 103. kép)

¹⁷¹ e. a. 1924, 9.

¹⁷² Lyka 1956, 73.

¹⁷³ „K. G. I. 217 l.” jelzetű kézírásos papír. Forrás: MTA BTK MTI Lexikontár, *Csépainé* név alatt.

valamit is, ami a benyomást keltette benne. Lehet persze, hogy az „impresszionista” jelzők csak stiláris, vagy technikai fogásokra utalnak, nem művészetfilozófiára.

A művész halála után az édesanyja a Szépművészeti Múzeumnak adományozta a ma ismert alkotásokat, amelyek nem sokkal később, 1931-ben lettek kiállítva, amikor a múzeum bemutatta a grafikai osztály új szerzeményeit. Hoffmann Edith írja, hogy: „A gyűjtés súlypontja [...] a magyar rajzművészet maradandó értékű alkotásaira volt vetve”.¹⁷⁴ A *Magyar Művészetben* megjelent reprodukció¹⁷⁵ alapján bizonyos, hogy szerepelt a kiállításon édesanyjának az az arcképe, amely ceruzával készült¹⁷⁶ „Néhány szépen indult, de korán elhunyt női tehetség is szóhoz jutott a kiállításon: hindi Szabó Katalin, Korb Erzsébet és Czillih Anna.”¹⁷⁷ Valóban elgondolkasztó, hogy vajon hova fejlődött volna Hindi Szabó Kata művészete, ha idő előtti halála nem vágja félbe pályafutását. Vajon mennyire tudott (volna) újat hozni a művészetbe, milyen irányba mutat(na) életműve? Ez a kérdés (egyelőre) nyitva marad.

5. A kutatás jövője

Hindi Szabó Kata életéről és művészetéről még rengeteg mindent nem tudunk. Kutatásaim eddigi eredményeiből kiindulva több irányban is lehet folytatni a keresést. Az egyik legfőbb feladat lenne a művész alkotásainak fellelése, az életmű összegyűjtése és dokumentálása. A hagyaték felkutatásához egyrészt a Csépai-családfát érdemes megvizsgálni, másrészt a vidéki múzeumok, gyűjtemények anyagát. A művek egy része valószínűleg magántulajdonban van, ezeknek a felkutatása a legproblémásabb. A műgyűjtőkkel és Hindi Szabó Kata esetleges magyar ismerőseivel¹⁷⁸ (vagy azok családjával) való kapcsolatba lépés elvezethet egyes műalkotásokhoz. Mivel a művész első férjével sokat utazott, több különböző országban is alkotott, műveinek egy része külföldön lehet. A külföldi kutatás másik fele egyrészt Otto Lendেকে hagyatékát, másrészt a Rodin-hagyatékot érinti. Mindezeknek a részleteiről és lehetőségeiről a következőkben számolok be.

¹⁷⁴ Hoffmann 1931, 394.

¹⁷⁵ Hoffmann 1931, 419. (93. kép)

¹⁷⁶ 9. kép

¹⁷⁷ Hoffmann 1931, 406.

¹⁷⁸ Például Csáky József, vagy Réth Alfréd leszármazottai

5.1. A Hindi Szabó–hagyaték felkutatása

5.1.1. A Süveg utcai villa

A Sashegyen, a Süveg utcában épült villában lakott Hindi Szabó Kata második férjével, Csépai Károllyal, 1926-tól haláláig.¹⁷⁹ A 10/b¹⁸⁰ szám alatti, egy emeletes családi házat 1925-ben emelték, az építész Dénes István volt.¹⁸¹ A telefonkönyv szerint a ház 1945-ig Csépai Károly nevére volt. A második világháború alatt a villa megsérült, a háború utáni források az emeleti részt „romos”-ként, „romlakás”-ként említik.¹⁸² Ezt 1952-ben Tóth Zoltán állíttatta helyre. Az átalakítás során az eredetileg egy légterű emeleti műteremből háromszobás lakás lett, konyhával és kamrával.¹⁸³ Egy 1964-es, kisebb átalakításra szintén Tóth Zoltán adott megbízást.¹⁸⁴ Az utolsó információ egy 1990-es használatbavételi engedély Illyés Zsuzsanna és Járay Balázs részére. Ma egy új építésűnek tűnő ház áll a villa helyén, egyelőre nem tudni, hogy az eredeti villából lett-e átalakítva, vagy a lebontott villa helyére épült.

A villában kiállított képeknek a művész kívánsága szerint az eredeti helyükön kellett maradniuk. Úgy tűnik, hogy Hindi Szabó Kata végrendekezése ellenére a villa sosem került a Képzőművészeti Főiskola tulajdonába, nem találtam adatot arról, hogy birtokba vették volna, vagy berendezték volna műhellyé. Az épületben maradt művek nagy valószínűséggel Csépai Károlyhoz, majd halála után az ő rokonaihoz kerültek. Károlynak és Hindi Szabó Katának nem volt gyermeke. Sem a művész, sem pedig családtagjainak a sírhelyét nem újjítatta meg senki, ez is erősíti azt a feltételezést, hogy nincs élő leszármazott, vagy ha van, akkor vidéken (esetleg külföldön) él.

5.1.2. A Csépai család

Hindi Szabó Kata halála után Csépai Károly újranősült. Az asszony hivatalos gyászjelentésében szereplő neve: Dr. Csépai Károlyné Csépai Margit.¹⁸⁵ Nem tudni,

¹⁷⁹ 96 – 97. kép

¹⁸⁰ Helyrajzi szám: 2344/1

¹⁸¹ Budapest Főváros Levéltára (továbbiakban: BFL), Építési ügyosztályok tervtára, hrsz. 2344/1.

¹⁸² BFL, Építési ügyosztályok tervtára, hrsz. 2344/1. 583 – S – 19/1952 – VI. és 583 – S – 19/2/1952 – VI. számú ügyirat

¹⁸³ Az építész Iván István volt.

¹⁸⁴ A tervező Kovács Gáspár volt.

¹⁸⁵ OSZK Mikrofilmtár, Gyászjelentések

hogy vajon egyezett a leánykori neve a férje vezetéknevével, vagy csak ismétlésről van szó, esetleg rokonok voltak. A gyászjelentésből azt is megtudjuk, hogy Csépai Margit gyémántdiplomás középiskolai tanár volt, betegségben hunyt el 1980-ban, 86 évesen. Sírja szintén a Farkasréti temetőben található, ráadásul közös Csépai Károlyéval.¹⁸⁶

A Csépai családfa felépíthető egy forrás alapján, amelynek szerzősége azonban sajnos elérhetetlen. Ez a forrás egy (valószínűleg családi) fényképparchívum az interneten.¹⁸⁷ Sajnálatos módon semmilyen elérhetőség nincsen megadva az oldalon, hiszen nyilván magáncélra készült. Az archívum a Csépai család fényképeit tartalmazza, amelyeket német nyelven feliratozott Csépai Károly húgának a fia. A fényképek feliratai alapján felépíthető családfa, és bár hangsúlyozom, hogy ez nem egy biztos forrás, olyan összecsengéseket találhatunk a Hindi Szabó-kutatás anyagával, hogy mégis érdemes figyelembe venni. A forrás alapján valószínű, hogy a család szolnoki volt.¹⁸⁸ Dr. Csépai Lajos¹⁸⁹ (1853–1936) belgyógyász és főorvos volt Szolnokon, a felesége Leona Erber (1863–1917) német, vagy osztrák származású lehetett, ez megmagyarázza a fényképek német feliratát. Négy gyermekük volt. A legidősebb, Dr. Csépai József, feleségével látható egy fotón. Azután Dr. Csépai Károly, (Hindi Szabó Kata későbbi férje), akinek a neve mellett az is jelezve van, hogy belgyógyász volt. Majd Csépai Dezső és végül Csépai Katalin (akinek a fia feliratozta németül a fényképeket). Katalinról egy 1940-es és egy 1942-es fotó már Sopronban készült (a felirat alapján), elképzelhető, hogy a családnak ez az ága átköltözött oda. Szerepel továbbá a képeken az a Csépai Margit, aki Károly felesége lett. Az egyik képen¹⁹⁰ két külön fotó szerepel, az egyik Károlyt, a másik Margitot ábrázolja, és a felirat szerint házasok. A feliratban szereplő 1917-es évszám pedig valószínűleg a két külön fotó készülésére vonatkozik, nem arra, hogy ekkor már házasok voltak. Arról nincs adat, hogy született-e gyermekük.

Hindi Szabó Kata hagyatéka bármelyik leszármazottnál lehet, de sajnos az is előfordulhat, hogy már teljesen szétszóródott, adásvétel, vagy ajándékozás révén. Felkutatásában mindenesetre segítségünkre lehet a rokonság ismerete.

¹⁸⁶ Sírhely száma: DD-0-0-10.

¹⁸⁷ <http://goo.gl/kfC6Jw>. Legutóbbi elérés: 2015. jan. 5. Az egyetlen információ az oldalon az, hogy „Polgár János (1922) gyűjteményéből”.

¹⁸⁸ Hindi Szabó Katának volt egy „Nyári délután Szolnokon” című olajfestménye, ld. melléklet 5.

¹⁸⁹ v. ö. 28. oldal („Dr. Cs. L.” című portré)

¹⁹⁰ 95. kép

5.2. Külföldi kutatás

Otto Lendecke hagyatéka a bécsi Képzőművészeti Akadémia gyűjteményében és a bécsi MAK¹⁹¹ Könyvtárában, illetve művészeti gyűjteményében található. Ennek vizsgálatát azért tartom fontosnak, mert tartalmazhat Hindi Szabó Katától származó műveket, vagy rá vonatkozó forrásokat. A külföldi kutatás másik iránya a Musée Rodin archívuma, illetve a meudoni Villa des Brillantes.

¹⁹¹ Museum für angewandte Kunst

6. Bibliográfia

Ankwicz-Kleehoven, 1928 = Hans Ankwicz-Kleehoven: Otto lendecke. In: *Die Graphischen Künste*. LI. kötet, Gesellschaft für vervielfältigende Kunst, 1928 (Elérhető online: <http://goo.gl/QVRz2z> Legutóbbi elérés: 2015. jan. 5.)

Breuer – Burden 2007 = *Rodin*, szerk. David Breuer, Harry Burden, Hatje Cantz kiadó, Ostfildern, 2007

Buley-Urbe 2013 = Christina Buley-Urbe: *Mes Soeurs Divines. Rodin et 99 Femmes de son Entourage*, Éditions du relief, Paris, 2013

Cladel 1917 = Judith Cladel: *Rodin. The Man and his Art*, The Century Co. New York, 1917 (Elérhető online a Gutenberg Project jóvoltából: <http://www.gutenberg.org/files/43327/43327-h/43327-h.htm#I> Legutóbbi elérés: 2015. jan. 2.)

Csáky 1972 = Csáky József: *Emlékek a modern művészet nagy évtizedéből* (1904–1914), Corcina kiadó, Budapest, 1972

Csendőrségi lapok 1929 = *Csendőrségi lapok* Szerk. Pinczés Zoltán, Budapest, 1929. aug. 1. (Elérhető online: <http://goo.gl/bFwZKG> Legutóbbi elérés: 2015. jan. 5.)

e. a. 1924 = e. a.: A Nemzeti Szalon csoportkiállítása. In: *Az Újság*, 1924 nov. 4. 9.

Eagle 1991 = Mary Eagle: *The Art of Rupert Bunny in the Australian National Gallery*, ANG, 1991

Elek 1911 = Elek Artúr: A Műcsarnok jubileumi kiállítása. II. (*Az Újság* 1911. dec. 24. 263 – 264.) In: Tímár 2009 III. kötet, 298.

Elsen 2003 = Albert E. Elsen: *Rodin's Art*, Oxford University Press, 2003

Farkas 1910 = Farkas Zoltán: Zsűrimentes kiállítás a Művészházban (*Vasárnapi Újság* 1910. szept. 18. 792.) In: Tímár 2009 II. kötet, 439 – 440.

Gsell 1917 = Paul Gsell: *Rodin beszélgetései a művészetről (L'art)*, fordította: Farkas Zoltán, Franklin-társulat kiadása, Budapest 1917

Harsányi 1974 = Harsányi Zoltán: *Rodin*. Gondolat könyvkiadó, Budapest, 1974

Hein 1912 = Hein Béla: Párizsi levél (*Pesti Hírlap* 1912. okt. 18.) In: Tímár 2009 III. kötet, 450 – 451.

Hoffmann 1931 = Hoffmann Edith, dr.: A Szépművészeti Múzeum új szerzeményei. II. Grafikai művek. In: *Magyar Művészet*, 1931 VII. sz. 394 – 406. (Forrás: <http://www.mke.hu/intranet/mamuv/07/page/mm07-394.htm> Legutóbbi elérés: 2015. jan. 5.)

Kapronczay 2004 = Kapronczay Károly: *Magyar Orvoséletrajzi Lexikon*, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2004 (Forrás: <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/magyar-orvoseletrajzi/ch03.html> Legutóbbi elérés: 2015. jan. 5.)

Kéve 1929 = A Kéve könyve X. kötet, szerk. Szablya János, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1929

Kozmutza 1907 = Kozmutza Kornélné: Rodin. In: *Művészet*, hatodik évfolyam, negyedik szám, 1907 (Forrás: <http://www.mke.hu/lyka/06/221-226-rodin.htm> Legutóbbi elérés: 2015. jan. 5.)

Kozmutza–Bölöni 2005 = *Párizstól Pocsolyavárosig. Bölöni György és Itóka levélnaplója (1906-1912)*, szerk. Nagy Csaba, Petőfi irodalmi Múzeum, Budapest 2005

Lakatos 1910 = Lakatos Alfréd: A Művészház kiállítása. Az „ellenszalón”. (*Magyar Szó*, 1910. nov. 27. – I–III.) In: Tímár 2009 II. kötet, 467 – 469.

Lyka 1929 = Lyka Károly: In memoriam. In: *Művészet*, ötödik évfolyam kilencedik-tizedik szám, 1929 (Forrás: <http://www.mke.hu/intranet/mamuv/05/mamuv05-09.htm> Legutóbbi elérés: 2015. jan. 4.)

Lyka 1956 = Lyka Károly: *Festészetünk a két világháború között: Visszaemlékezések, 1920 – 1940*, Corvina kiadó, Budapest, 1956

Magyar 1910/a. = Magyar Elek: Szezonnyitás a Művészházban. (*Magyarország*, 1910, szept. 11. 6 – 7.) In: Tímár 2009 II. kötet, 432 – 433.

Magyar 1910/b. = Magyar Elek: Ellenszalón. (*Magyarország*, 1910. nov. 27. –11.) In: Tímár 2009 II. kötet, 469 – 470.

N. n. 1910 = A Művészház kiállítása (*Egyetértés*, 1910. szept. 11. –14) In: Tímár 2009 II. kötet, 431 – 432.

Parker 2010 = Ronald K. Parker, Ph.D. : *The Rodin Hand Collection*, International Sculpture Institute, 2010 (Elérhető online: <http://goo.gl/V9TpMe> Legutóbbi elérés: 2015. jan. 2.)

Preszly 1926 = Preszly Lóránd: *A csendőrség úttörői*, Budapesti Hírlap Nyomdája, Budapest, 1926 (Elérhető online: <http://goo.gl/Zu2rjo> Legutóbbi elérés: 2015. jan. 5.)

Reynolds 2004 = Siân Reynolds: Art education in the Rodin circle and women's relation to the avant-garde: the case of Otilie McLaren. In: Claudine Mitchell: *Rodin, The Zola of Sculpture*, Ashgate, 2004

Reynolds 2007 = Siân Reynolds: *Paris-Edinburgh. Cultural Connections in the Belle Epoque*, (Historical Urban Studies), Ashgate, Cornwall, 2007

Rózsa 1914 = Rózsa Miklós: *A magyar impresszionista festészet*, Budapest 1914

Sztrakoniczky 1911 = Sztrakoniczky Károly: Zsűrimentes kiállítás a Művészházban. (*Alkotmány*, 1911. szept. 3. –14.) In: Tímár 2009 III. kötet, 220 – 221.

Tímár 2009 = Tímár Árpád: „*Az utak elváltak*” I – III. kötet (I: 1907 – 08, II: 1909 – 10, III: 1911 – 12), Janus Pannonius Múzeum, Budapest, 2009